

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Republiek op drift? Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893

Janssen, J.A.

Citation

Janssen, J. A. (2023, February 16). *Republiek op drift?: Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

7. *Le Temps* II

7.1 September 1889- augustus 1892

Het was een fout om te denken dat verbetering van de instituties tot een betere maatschappij zou leiden, schreef *Le Temps* op 12 september. Als er iets diende te veranderen, dan waren het gewoontes en zeden.¹⁴⁸ *Le Temps* contrasteerde het ijverige, vruchtbare Frankrijk dat zich manifesteerde op de Wereldtentoonstelling met de nutteloze politieke retoriek in de *Chambre*.¹⁴⁹ In de politiek had je mateloze dromers en je had ‘de praktische, resultaatgerichte mannen’.¹⁵⁰ het kon de Fransen niets schelen of het *radicaal* of *opportunistisch* heette, mits de Kamer maar nuttig werk deed.¹⁵¹ De republikeinse verkiezingsoverwinning zorgde voor een adempauze. Volgens de krant had de Republiek getoond boven het gekonkel, de laster en de polemiek te staan.¹⁵² Nu was het tijd voor een politiek van patriottische verzoening en vruchtbaar werk.¹⁵³ De Fransen wilden ijverige vertegenwoordigers, geen partij-politici die ‘zuivere politiek’ (*‘la politique pure’*) bedreven, of klikjes.¹⁵⁴

Het parlement zou moeten beginnen met een paar urgente, praktische wetten over kwesties waarover republikeinen het snel eens zouden zijn, en ‘minder tijd besteden aan vruchteloze interpellaties, aan niet ter zake doende vragen en aan irritante en vergeefse debatten’.¹⁵⁵ Toch verzette *Le Temps* zich tegen inperking van het interpellatierecht. ‘De eeuwige ellende in Frankrijk is dat we onze toevlucht altijd meer in teksten of geschreven verboden zoeken dan in onszelf, dat we geloven dat we vrijheid kunnen verordonneren en behouden (...) zonder altijd en elke dag de zeden van de vrijheid te hebben.’¹⁵⁶ Bovendien

¹⁴⁸ *Le Temps*, 12 september 1889.

¹⁴⁹ *Le Temps*, 3 september 1889. Zie ook *Le Temps*, 16 september 1889.

¹⁵⁰ Vrije vertaling van: ‘les hommes pratiques et positives’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 september 1889.

¹⁵¹ *Le Temps*, 28 september 1889.

¹⁵² *Le Temps*, 24 september 1889. De krant beschouwde de overwinning als beslissend. Zie *Le Temps*, 8 oktober 1889.

¹⁵³ *Le Temps*, 5 oktober 1889.

¹⁵⁴ *Le Temps*, 7 en 13 oktober 1889. Zie ook *Le Temps*, 17 oktober en 12 december. De mensen wilden gematigde, praktische regering, aldus *Le Temps*.

¹⁵⁵ ‘(...) donner moins temps aux interpellations stériles, aux questions oiseuses, aux débats irritants et vains’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 14 oktober 1889. Zie ook *Le Temps*, 12 oktober 1889.

¹⁵⁶ Vrije vertaling van: ‘Le malheur perpétuel, en France, c’est que nous mettons toujours plus notre confiance dans des textes ou des interdictions écrites qu’en nous mêmes, c’est que nous croyons pouvoir décréter la liberté et la garder (...) sans avoir toujours tous les jours les mœurs de la liberté.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 19 oktober 1889. Zie ook *Le Temps*, 30 december 1889. E.e.a. verhinderde de krant niet om hervorming van de perswet te bepleiten om laster, smaad en belediging strenger te kunnen aanpakken. Zie *Le Temps*, 24 oktober 1889.

bestond er wel degelijk iets als ware eloquentie, die goede en waardevolle ideeën vergezelde en onderstreepte.¹⁵⁷

De republikeinse meerderheid moest volgens de krant een politiek voeren van ‘verzoening, vrijheid en gelijk recht voor allen.’¹⁵⁸ Daarvoor dienden partijen hun ‘benepen belangen aan de openbare zaak op te offeren’.¹⁵⁹ Het land, schreef *Le Temps*, wilde een praktische, gematigde politiek:¹⁶⁰ kiezers hadden aangegeven dat zij behoorlijke economische wetten verlangden in plaats van nutteloze debatten over constitutionele herziening of de scheiding tussen kerk en staat.¹⁶¹ Bij de stemming over die wetten hadden republikeinse vertegenwoordigers een zekere speelruimte, mits ze de meerderheid niet in gevaar brachten.¹⁶² Kiezers zouden diegenen die barrières opwierpen verantwoordelijk houden voor hun gedrag.¹⁶³

Volgens *Le Temps* ‘behoudt een parlement idealiter altijd deze soevereine geestelijke vrijheid.’ Maar, ‘bij ongeluk neemt men de gewoonten aan van de omgeving, en vroeg of laat laat men zich overheersen door allerlei invloeden die heersen rondom vergaderingen.’ Liefde voor onafhankelijkheid en autonomie zouden uiteindelijk ondergesneeuwd raken door andere belangen. De nieuw gekozen *Chambre* leek echter gelukkig in staat om de juiste koers te varen: ‘zij bevat veel nieuwe mannen die niets te maken hebben met de oude ruzies, terwijl op bijna alle bankjes en in alle partijen een zekere goodwill aanwezig is en goede trouw en patriottische onzelfzuchtigheid.’¹⁶⁴ Maar *Le Temps* beklagde zich over het Franse temperament – Fransen verlangden volgens de krant naar sensatie en agitatie – en stelde dat het parlementaire leven ervoor leek gemaakt om spektakel te bieden.¹⁶⁵ De regering moest

¹⁵⁷ *Le Temps*, 12 februari 1890. Voor deze welsprekendheid was volgens de krant in een liberaal regime altijd een belangrijke rol weggelegd. Zie ook hoofdstuk 4.2, noot 207.

¹⁵⁸ ‘(...) politique de conciliation, de liberté et de justice égale pour tous’. Geciteerd uit: *Le Temps* 28 en 31 oktober (citaat) 1889. Zie ook *Le Temps*, 15 juli 1890. De verzoening sloeg hier op conservatieven die bereid waren om de Republiek te steunen en op de katholieke kerk.

¹⁵⁹ ‘(...) de sacrifier leurs mesquins intérêts au bien public’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 8 november 1889. Wederom werd de Wereldtentoonstelling door de krant opgevoerd als rolmodel.

¹⁶⁰ *Le Temps*, 18 en 21 november 1889 en 17 maart 1890.

¹⁶¹ *Le Temps*, 20 november 1889. Dit was een helder signaal aan de *radicaux*.

¹⁶² *Le Temps*, 24 november 1889. NB. *Le Temps* verzette zich ook tegen permanente parlementaire commissies: die konden de uitvoerende macht aantasten. *Le Temps*, 16 oktober 1889 en 5 februari 1890.

¹⁶³ *Le Temps*, 24 November 1889.

¹⁶⁴ Alle citaten in de alinea zijn een vrije vertaling van: ‘L’idéal pour un Parlement serait de conserver toujours (...) cette souveraine liberté d’esprit (...). Par malheur, on prend les habitudes du milieu, on se laisse tôt ou tard dominer par les influences de toute sorte qui règnent dans les alentours des assemblées (...). Elle compte dans ses rangs beaucoup d’hommes nouveaux, non compromis dans les vieilles querelles et (...) il circule sur presque tous les bancs et dans tous les partis un courant sensible de bon vouloir, de bonne foi et de patriotique abnégation.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 26 november 1889.

¹⁶⁵ *Le Temps*, 13 januari en 28 februari 1890.

daarom leiding geven aan het land.¹⁶⁶ En aangezien het in de *Chambre* allemaal erg moeizaam was gegaan, zou de Senaat een handje moeten helpen en de benodigde praktische, economische wetten moeten aannemen.¹⁶⁷ Men hoefde maar naar Engeland te kijken om te zien dat beraadslagingen ook rustig en bedachtzaam konden zijn.¹⁶⁸ Toch hadden de pessimisten over de democratie niet altijd gelijk, stelde de krant na een Kamersessie waarin de *Chambre*, op de boulangisten na, verenigd was in een kwestie van buitenlandpolitiek. Volgens *Le Temps* slaagde die democratie (de *Chambre*) er nu in het land boven partijbelangen te stellen.¹⁶⁹

Gedurende heel 1890 benadrukte *Le Temps* eigenlijk wat het al zo vaak had gedaan: de noodzaak voor de regering om partijpolitieke taal achterwege te laten en in plaats daarvan de taal van de rede te spreken; noodzaak ook van een praktische, onomstreden politiek die de Franse belangen diende.¹⁷⁰ Zolang een dergelijke politiek werd gevoerd, meende *Le Temps*, zou het boulangisme ongevaarlijk blijven. Als de kabinetscrises daarentegen terugkeerden en als de *radicaux* de republikeinse meerderheid zouden frustreren door weer over hun dogma's te beginnen en 'revolutionaire instincten te prikkelen, door sensationele beloften te doen aan goedgelovige kiezers, dan zal de ontevredenheid langzaam terugkeren, het publieke vertrouwen instorten en het boulangisme of welke andere gelijksoortige beweging dan ook ontstaan en onze instituties, onze vrijheden en onze hoop op democratische en sociale vooruitgang bedreigen. Het was niet het boulangisme dat de ontevreden en bezorgde mensen creëerde van wie Boulanger zich de vertrouwensman wilde maken: de ontevredenen produceerden het boulangisme.'¹⁷¹

¹⁶⁶ *Le Temps*, 25 december 1889 en 22 februari 1890. Idealiter, schreef het op 10 augustus 1890, was de regering de 'voogd van de meerderheid' ('tuteur de la majorité').

¹⁶⁷ *Le Temps*, 21 februari 1890. Zie ook *Le Temps*, 29 maart 1890.

¹⁶⁸ *Le Temps*, 13 januari 1890. In Engeland, schreef de krant, kon een enkele, grondig bestudeerde en gerealiseerde hervorming een gevoel van bevrediging creëren over een wetgevend lichaam. Om de regering te effectief te controleren hoefde de *Chambre* volgens *Le Temps* niet op dagelijkse basis bijeen te komen (17 januari).

¹⁶⁹ *Le Temps*, 8 maart 1890.

¹⁷⁰ Zie bijv. *Le Temps*, 8, 17 en 18 maart; 14 mei; 3 juli; 10 en 29 augustus en 9 september 1890.

¹⁷¹ Vrije vertaling van: 'Il restera impuissant tant que l'on pratiquera une politique avisée, raisonnablement progressive (...). Qu'ils excitent les instincts révolutionnaires en continuant à faire des promesses retentissantes et illusoire à des électeurs trop crédules, et l'on verrait bien vite renaître ce malaise, se dissiper la confiance publique et le boulangisme ou tout autre mouvement analogue se dessiner et remettre en danger nos institutions, nos libertés et nos espérances de progrès démocratique et social. Ce n'est pas le boulangisme qui a fait les mécontents et les inquiets dont M. Boulanger voulait être le syndic; ce sont les mécontents qui ont fait le boulangisme.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 6 mei 1890. Zie ook *Le Temps*, 5 september 1890, waarin het stelde dat onder een andere naam vast en zeker een nieuw type boulangisme zou ontstaan. Opvallend genoeg had de krant op 23 maart geschreven dat het niet eens per definitie slecht was als de instituties op het spel stonden: dan was het electoraat in de positie om zijn trouw demonstreren.

De *Chambre*, schreef *Le Temps*, had geen fatsoenlijk idee van het algemeen belang. Te vaak sloegen persoonlijke preoccupaties, egoïsme en deel- of privébelangen de klok.¹⁷² Volgens de krant omvatte dat algemene belang alle privébelangen, en vereiste het dat geen enkel daarvan werd opgeofferd. Transacties gericht op verzoening waren nodig. Het politieke leven van de natie resulteerde immers uit de concessies van elke groep aan de gemeenschap.¹⁷³ ‘Deze Kamer lijkt sommigen inactief, omdat hij het algemene (belang) verwaarloost; anderen bedreigend, omdat hij tot nu toe alleen lijkt toe te geven aan de pressie van particuliere belangen.’¹⁷⁴ Alles wat de afgelopen twee decennia was bereikt – *Le Temps* noemde het herstel van de landbouw en het leger – was volgens de krant vooral te danken aan de natie, niet aan haar regeringen of vertegenwoordigers; het sprak de hoop uit dat de *Chambre* de activiteit van de natie zou navolgen.¹⁷⁵ Het hart van Frankrijk, had het echter op een eerdere gelegenheid al geschreven, lag in het leger: ‘daar hebben woorden als plicht, vaderland en eer tenminste nog hun oude betekenis: de scepsis van oneerlijke politici heeft ze nog niet uitgehold of vernietigd, en onder de vlag is onze jeugd op weg om de burgerlijke en de militaire deugden te beoefenen die zij nodig zal hebben als morgen een beroep op haar op wordt gedaan om (...) de Republiek en het vaderland te verdedigen tegen binnenlandse gevaren of dreigingen van buiten.’¹⁷⁶

Ondanks dat de *radicaux* leken terug te verlangen naar de tijden van politiek geruzie, willekeurig veroorzaakte conflicten en instabiliteit, schreef *Le Temps*, was er eind 1890 sprake van een zekere verzoeningsgezindheid in de publieke opinie en ook in de *Chambre*.¹⁷⁷ Maar het leek volgens de krant haast in de mode om het parlement te bekritisieren, zelfs om

¹⁷² *Le Temps* 3 en 13 juli 1890. Vgl. *Le Temps*, 14 december 1890: ‘de Republiek is geen privé-eigendom van welke politieke partij dan ook; hij is eigendom van het electoraat (‘la République n’est pas le bien d’un parti parlementaire quelconque; c’est le bien du corps électoral’).

¹⁷³ *Le Temps*, 3 juli 1890 en 10 augustus 1890. Dezelfde redenering bracht de krant ertoe het bestaan van een bepaalde mate van censuur te verdedigen. Zie *Le Temps*, 20 januari 1892.

¹⁷⁴ Vrije vertaling van: ‘Cette Chambre paraît inactive aux uns, parce qu’elle ne fait rien de général, et menaçante aux autres, parce qu’elle semble jusqu’à présent ne céder qu’à la pression des intérêts particuliers.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 juli 1890. Drie dagen later prees de krant echter een Kamerzitting en merkte op dat die het parlementaire bewind tot eer strekte. Op 10 augustus 1890 schreef *Le Temps* bovendien dat afgevaardigden het redelijk hadden gedaan, en op 12 oktober noemde de krant het parlement een noodzakelijke correctie op de persvrijheid (waar roddel en leugens ontstonden als het parlement te lang niet bijeenkwam). Zie voorts *Le Temps*, 8 en 20 november 1890. Over het geheel genomen vormden de complimenten echter een uitzondering.

¹⁷⁵ *Le Temps*, 24 september 1890.

¹⁷⁶ Vrije vertaling van: ‘Le coeur de La France est dans son armée. Là, du moins, les mots de devoir, de patrie et d’honneur ont encore leur vieux sens; le scepticisme des politiciens véreux ne les a encore ni vidés, ni détruits, et notre jeunesse est à bonne école, sous le drapeau, pour apprendre à pratiquer les vertus civiques autant que les vertus militaires dont elle aura besoin demain quand elle sera appelée à défendre (...) la République et la patrie contre les périls du dedans ou les menaces du dehors.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 20 september 1890. NB. Zulke nationalistische gedachten waren geen unicum; zie *Le Temps*, 2 januari 1890 en 8 mei 1891: behalve een liberale en democratische Republiek diende Frankrijk ook een grote militaire macht te zijn.

¹⁷⁷ *Le Temps*, 20 november 1890.

het parlementaire bestel te hekelen. Nu was lang niet alles wat in het Palais Bourbon gebeurde goed, en *Le Temps* erkende soms meerderheden en ook regeringen te bekritisieren, maar ‘niets is onrechtvaardiger dan deze banale overdrijvingen’¹⁷⁸ Over het geheel genomen waren de republikeinse instituties in 1890 versterkt. Het ‘herstel van het nationale geweten als eenheid’ moest de Fransen vertrouwen geven.¹⁷⁹

Gedurende heel 1891 benadrukte *Le Temps* de noodzaak van republikeinse eenheid. Of, zoals het in januari schreef: ‘niet langer moet worden gezocht naar wat ons verdeelt, maar naar wat verenigt. Men moet niet ten gunste van en voor abstracte ideeën regeren, maar (...) voor het land.’¹⁸⁰ De regering en het parlement dienden zich bezig te houden met de ‘superieure belangen van het land’ (‘*intérêts supérieurs du pays*’).¹⁸¹ Zelf deed *Le Temps* wat het preekte en richtte zich op kwesties omtrent handel, belastingen, de Franse koloniale belangen, de acceptatie door katholieken van de Republiek en op het socialisme. Over het geheel genomen was de toon optimistisch. Zo refereerde het in juli aan een ‘*détente générale*’ oftewel ‘algemene ontspanning’ in de maatschappij en de politiek.¹⁸² In augustus signaleerde het dat ook ‘de kranten op enkele zeer zeldzame uitzonderingen na op de lijn zitten van ‘interne vrede, ontspanning, rust, morele en patriottische eenheid van burgers.’¹⁸³ Zowel vanuit het perspectief van binnenlandse als vanuit buitenlandse politiek stonden de zaken er goed voor.¹⁸⁴ ‘Nooit’, schreef *Le Temps* zelfs, ‘was de unanimiteit van sentimenten en woorden groter.’¹⁸⁵

Toch waarschuwde de krant voor het begin van de herfstsessie in de *Chambre* dat het parlementarisme vooral niet zijn gebreken in de etalage moest zetten. *Le Temps* riep om een

¹⁷⁸ ‘(...) rien n’est plus injuste que ces banales exagérations.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 31 december 1890.

¹⁷⁹ ‘(...) reconstitution de la conscience nationale dans son unité.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 31 december 1890. Zie ook *Le Temps*, 17 februari en 23 juli 1890, waarin het een toenemende acceptatie van de (gematigde) Republiek signaleerde.

¹⁸⁰ Vrije vertaling van: ‘Il ne faut plus chercher ce qui divise, mais ce qui unit. Il faut gouverner non au profit et pour des idées abstraites, mais (...) pour le pays.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 7 januari 1891. Een dag eerder had de krant de loftrompet afgestoken over Gambetta, die de bedoelde politiek zou hebben gevoerd. Voor de roep om verzoeningspolitiek zie ook *Le Temps*, 16 augustus 1891.

¹⁸¹ *Le Temps*, 27 april 1891. Zie ook *Le Temps*, 14 oktober 1891 en 12 januari 1892 (een van die hogere belangen, merkte de krant hier op, was een gebalanceerd budget).

¹⁸² *Le Temps*, 23 juli 1891.

¹⁸³ Vrije vertaling van: ‘Mais les journaux, à de très rares exceptions près (...) les journaux sont tous à la paix intérieure, à la détente, à l’union morale et patriotique des citoyens.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 28 augustus 1891.

¹⁸⁴ *Le Temps*, 23 september 1891. Zie ook *Le Temps*, 29 november 1891, waarin het schreef dat de het enige wolkje aan de lucht de geagendeerde interpellatie was over de verhoudingen tussen kerk en staat.

¹⁸⁵ ‘(...) jamais l’unanimité des sentiments et des paroles ne fut plus grande.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 30 september 1891.

gedisciplineerde meerderheid, die het algemeen belang vooropstelde.¹⁸⁶ Maar al de eerste zitting baarde de krant zorgen en herinnerde aan ‘te veel andere die, onder de voorgaande Kamers, goede burgers bedroefden.’¹⁸⁷ *Le Temps* waarschuwde tegen de opleving van factiestrijd, persoonlijke rivaliteiten en de concurrentie van speciale belangen.¹⁸⁸ ‘Iedereen weet dat echte parlementaire gewoonten nog niet zijn geworteld bij ons en dat de kalmte van het parlement vaak is overgeleverd aan de genade van partijpolitieke sentimenten, die door door krantenartikelen of coulissengesprekken worden gecreëerd.’¹⁸⁹ Verder achtte *Le Temps* besloten, voorbereidende groepsbijeenkomsten niet te rijmen met de parlementaire activiteit. Die veronderstelde immers ‘vrije discussie, de confrontatie van tegengestelde meningen voor de parlementaire tribune en in het aanzicht van het hele land. Zij veronderstelt ook complete onafhankelijkheid van vertegenwoordigers, de exclusieve bekommernis te stemmen volgens hun geweten en verstand.’ *Le Temps* verlangde een open, oprecht en niet voorgekookt debat. Anders opereren zou neerkomen op een imperatief mandaat.¹⁹⁰

De regeringscrisis van februari 1892 illustreerde voor *Le Temps* wat het al zo vaak had gezegd: de dringende behoefte aan een stabiele meerderheid. In Frankrijk, stelde de krant, was er eigenlijk maar plaats voor één republikeinse regeringspartij, voor ‘alle ware liberalen, alle mannen van orde en rationele vooruitgang.’¹⁹¹ De *radicaux* kregen er weer eens van langs; zij wilden volgens *Le Temps* hun politiek opleggen. Als ze dachten dat hun politiek de steun had van de meerderheid van de Fransen, stelde de krant, dan lag ontbinding van de Kamer voor de hand, gevolgd door nieuwe verkiezingen.¹⁹² Zolang het electoraat echter de *radicaux* noch de *opportunistes* van een Kamermeerderheid had verzekerd was republikeinse concentratie de aangewezen weg. Dit betekende een regering die de verschillende republikeinse stromingen

¹⁸⁶ *Le Temps*, 14 oktober 1891. In dit verband zouden zelfs de meest onrechtvaardige beschuldigingen van vijanden volgens de krant als legitimie waarschuwingen moeten worden beschouwd.

¹⁸⁷ Vrije vertaling van: ‘un trop grand nombre d’autres, qui, sous les précédentes législatures, attristaient les bons citoyens (...)’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 2 november 1891.

¹⁸⁸ *Le Temps*, 5 november 1891.

¹⁸⁹ Vrije vertaling van: ‘Chacun sait que les vraies mœurs parlementaires ne sont pas encore acclimatées chez nous et que la tranquillité des Chambres est trop souvent à la merci d’émotions factices, créées par des articles de journaux ou des conversations de couloirs.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 16 november 1891. Zie ook *Le Temps*, 26 februari 1892, waarin de krant de pers tot terughoudendheid maande, en het ‘aan de Kamers te laten om gevormde kabinetten weg te sturen, in plaats van te verhinderen dat ze zelfs maar worden gevormd’ (‘laisser aux Chambres le soin de renverser les ministères une fois constitués, au lieu d’empêcher même qu’ils se constituent’).

¹⁹⁰ Vrije vertaling van: ‘L’activité parlementaire (...) suppose, en effet, la libre discussion, le choc des opinions opposées au grand jour de la tribune et (...) devant le pays tout entier (...). Elle suppose de plus, chez les députés, une parfaite indépendance, l’unique souci de voter suivant leur conscience et leur raison.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 7 december 1891.

¹⁹¹ ‘(...) tous les vrais libéraux, tous les hommes d’ordre et de progrès rationnel.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 februari 1892.

¹⁹² *Le Temps*, 21 en 22 februari 1892. Kamerontbinding was in een parlementair regime niet per se iets slechts, aldus de krant.

vertegenwoordigde, en die geschillen over ideologische details terzijde zou schuiven en zou focussen op de verdediging van de instituties en op democratische vooruitgang: volgens *Le Temps* voldeed het nieuwe kabinet aan deze voorwaarde.¹⁹³ Maar het schreef ook dat terwijl de natie verlangde naar de terugkeer van rust en stabiliteit, diverse kranten erop gebrand waren om de – door de regeringscrisis veroorzaakte – emotie hoog te houden.¹⁹⁴

In Frankrijk, stelde *Le Temps*, was er in tegenstelling tot in Engeland niet alleen een gebrek aan discipline, maar ontbraken belangrijke parlementaire tradities en er was geen publieke geest. Het parlementaire regime bestond alleen op papier.¹⁹⁵ ‘De regering niet beperken, de middelen om te regeren niet compromitteren, dat zouden de eerste twee regels moeten zijn voor een oppositie die geeft om het nationale belang: wanneer zullen deze regels in Frankrijk worden nageleefd?’¹⁹⁶ Gedeeltelijk was het ‘veranderlijke en buitengewoon beïnvloedbare’ Franse publieke besef volgens *Le Temps* aan te wijzen als oorzaak van de problemen van de instituties. De afgevaardigden kregen een advies: ‘het is nogal vruchteloos om zich voor elke willekeurige stemming af te vragen “wat willen mijn kiezers dat ik in dit specifieke geval doe?”’ Het beste is om in het algemeen te zeggen: “Ik zal me laten inspireren door het blijvende, essentiële belang van het land en van de Republiek.”’¹⁹⁷ De publieke opinie wilde dat de *Chambre* zinloze, gepassioneerde debatten vermeed. Werken was nodig, geen grootse retoriek. ‘Om te weten wat hem te doen staat hoeft de Kamer slechts een blik op zijn agenda te werpen.’¹⁹⁸

Het algemeen kiesrecht had zijn zwaktes, erkende *Le Temps*, en het was makkelijk om die te benadrukken. Dat te doen als politicus was echter gevaarlijk. Niemand zou het moeten vervloeken, want zijn waarde was een afgeleide van de waarde van zijn volk. De krant

¹⁹³ *Le Temps*, 1 maart 1892.

¹⁹⁴ *Le Temps*, 3 maart 1892.

¹⁹⁵ *Le Temps*, 9 en 13 april 1892. NB. In het commentaar van 13 april beklagde *Le Temps* zich over het parlementaire vergrootglas waar de Franse koloniale politiek onder zou liggen. Het vergeleek de situatie met de relatief vrije hand die Britse regeringen in dit verband hadden. Die was volgens de krant terug te voeren op diverse verschillen: het bestaan van een sterkere publieke geest, de aanwezigheid aldaar van staatsmannen en politieke partijen met een scherper idee van het nationaal belang, ongeacht politieke kleur, en een sterke parlementaire traditie, die vertegenwoordigers ervan weerhield om indiscrete initiatieven te ondernemen.

¹⁹⁶ Vrije vertaling van: ‘Ne pas diminuer le gouvernement, ne pas compromettre les moyens de gouvernement, telles devraient être les deux premières règles de conduite d’une opposition soucieuse de l’intérêt national. Quand ces règles seront-elles pratiquées chez nous?’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 april 1892.

¹⁹⁷ ‘(...) mobile et impressionnable à l’excès (...). Il est assez vain de se demander, à propos de n’importe quel vote: Qu’est-ce donc que mes électeurs, dans ce cas particulier voudraient me voir faire? Le mieux est de se dire, en général: Je vais m’inspirer de l’intérêt permanent, essentiel du pays et de la République.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 april 1892.

¹⁹⁸ (...) ‘pour connaître son devoir, elle n’a qu’à jeter un regard sur son ordre du jour.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 mei 1892.

benadrukte bovendien dat het algemeen kiesrecht kon worden onderwezen, verbeterd.¹⁹⁹ Gelukkig was de Republiek veilig, stelde *Le Temps* in de zomer van 1892 met enige geruststelling vast.²⁰⁰ Nu moest diezelfde Republiek ‘door rationele vooruitgang en geholpen door alle goede burgers de morele en materiële vooruitgang van het vaderland organiseren en ontwikkelen.’²⁰¹

7.2 September 1892- maart 1893

Le Temps zette de politieke kritiek na het overwaaien van de boulangistische dreiging op een lager pitje. Nu en dan gaf de krant blijk van een opmerkelijk optimisme. Tegelijkertijd keerden diverse hoofdthema’s van de kritiek en *Le Temps*’ visie op de zwaktes van de Franse democratie wel degelijk terug in de aanloop naar en de periode rondom de uitbraak van het Panamaschandaal. Het zal duidelijk worden dat *Le Temps* daarover een diametraal tegengestelde positie innam aan die van *Le Petit Journal*.

7.2.1 September-december

Rond de herfst van 1892 zag *Le Temps* de Franse toekomst rooskleurig in. Als de monarchisten de Republiek bleven steunen – wat meer en meer gebeurde (de zogeheten *ralliement*) – dan zouden de Franse instituties eindelijk normaal kunnen functioneren, zoals in Engeland of België.²⁰² Na een eeuw vol onrust, merkte de krant op, leek de Republiek voor het eerst samen te vallen met het lot van Frankrijk.²⁰³ Het parlement werd niet langer door theoretische vraagstukken gedomineerd, maar door sociale kwesties.²⁰⁴ *Opportunistes* en *radicaux* zouden er gezamenlijk de drijvende kracht van vormen. Op kritieke momenten in de Franse geschiedenis hadden zij altijd samengewerkt; niets verhinderde hun om dat opnieuw te

¹⁹⁹ *Le Temps*, 19 juli 1892.

²⁰⁰ *Le Temps* 2 en 21 augustus 1892. Voor het eerst sinds de vestiging van het republikeinse regime, schreef de krant op 2 augustus naar aanleiding van departementale verkiezingen, had de politieke strijd niet de regeringsvorm als inzet.

²⁰¹ Vrije vertaling van: ‘(...) à organiser et à développer par des progrès rationnels, grâce au concours de tous les bons citoyens, la prospérité morale et matérielle de la patrie.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 21 augustus 1892. Zie ook *Le Temps*, 25 augustus 1892.

²⁰² *Le Temps*, 6 september 1892. Ondanks dit optimisme stond de krant wantrouwig tegenover de intenties van sommige ralliés, net als tegenover de linkervleugel van de *radicaux*, die het te dichtbij de revolutionaire socialisten vond staan. Politieke samenwerking was alleen mogelijk op basis van een oprechte acceptatie van de Republiek. Zie bijv. *Le Temps*, 19 en 21 september 1892.

²⁰³ *Le Temps*, 23 september 1892.

²⁰⁴ *Le Temps*, 18 september 1892.

doen en om samen te regeren, aldus *Le Temps*. Althans, niets dan een noodzakelijke dosis realisme aan de kant van de *radicaux*.²⁰⁵

In november 1892 publiceerde *Le Temps* een korte mededeling over het Panamaproject. Het bericht meldde dat de rechtse afgevaardigde Gauthier de Clagny om een interpellatie had verzocht van de ministers van Financiën, Buitenlandse Zaken en Justitie om te horen welke actie ze hadden ondernomen met betrekking tot de petitie van de gedupeerde Panama-investeerders.²⁰⁶ Een week later publiceerde de krant het commentaar van Hiéland, een ondernemer die het project nieuw leven wilde inblazen.²⁰⁷ *Le Temps* merkte op dat de vereniging van krantenredacteuren Hiéland steunde en dat de Colombiaanse regering had ingestemd met het vooruitschuiven van een deadline (voor hervatting van de werkzaamheden), maar de krant informeerde zijn lezers ook over het feit dat de procureur-generaal van de Parijse rechtbank zijn rapport over het faillissement van de Panamaonderneming had afgerond, en dat dit rapport aangaf dat er grond bestond voor strafrechtelijke vervolgingen, die spoedig zouden aanvangen.²⁰⁸ De volgende dag noemde het enkele namen: Ferdinand en Charles de Lesseps, Cottu, Fontane en Eiffel.

Maar dit laatste bericht noch het nieuws over het Kamerdebat waarin afgevaardigde Delahaye meer dan honderd collega's van corruptie betichtte, haalde de voorpagina.²⁰⁹ Zelf onthield *Le Temps* zich van commentaar. Dat veranderde pas op 23 november, een dag nadat het nieuws was uitgekomen dat *La Libre Parole* Kamervoorzitter (en voormalig premier) Floquet had beschuldigd van het aannemen van Panamageld. Ook nu repte *Le Temps* nog met geen woord over een mogelijk schandaal. In plaats van het uiten van verontwaardiging focuste het op de gebeurtenissen in het Palais Bourbon; zouden vanuit politiek oogpunt de nadelen van een parlementaire onderzoekscommissie niet zwaarder wegen dan de voordelen? De krant waarschuwde voor een verwarrende overlap van de parlementaire en strafrechtelijke onderzoeken. Bovendien zou de verbeelding van het volk zich niet laten bedwingen, zodat de zoektocht naar de waarheid de leugen zelfs kon versterken. *Le Temps* vreesde dat wraakzuchtige partijen de affaire wilden gebruiken voor politiek gewin; het sprak de hoop uit

²⁰⁵ *Le Temps*, 16 september 1892.

²⁰⁶ *Le Temps*, 8 november 1892.

²⁰⁷ *Le Temps*, 11 en 12 november 1892. Hiéland had een deal gesloten met curator Monchicourt.

²⁰⁸ *Le Temps*, 16 november 1892.

²⁰⁹ *Le Temps*, 21 november 1892.

dat de onderzoekscommissie de dreigingen waarnam en te werk zou gaan zonder het belang van de Republiek en de natie ook maar een moment uit het oog te verliezen.²¹⁰

De teerling was geworpen, maar *Le Temps* leek te aarzelen over een tweede. Hoewel het verslag deed van de strafrechtelijke verwickelingen, de stappen van de onderzoekscommissie en de Kamerdebatten, zou het enkele dagen duren voor Panama weer voorpaginanieuws werd. Toen dat gebeurde had *Le Temps* zijn toon aangescherpt. De krant keerde zich nu fel tegen volledige juridische bevoegdheden voor de parlementaire onderzoekscommissie, en refereerde in dit verband aan ‘een verwarring van machten en de inquisitoriale tyrannie die dat met zich meebrengt en in onze parlementaire Republiek zou herintroduceren.’²¹¹ Volgens *Le Temps* ondermijnde de parlementaire goedkeuring van het voorstel het fundament van de Franse politieke organisatie.²¹² In de val van de regering Loubet – door onenigheid met de onderzoekscommissie over opgraving van het lichaam van de baron de Reinach voor een autopsie – zag de krant dan ook een symptoom van de problemen die de commissie nog zou veroorzaken; voor zowel de *Chambre* als voor de regering en de openbare aanklagers. Loubet was de juiste man geweest om Frankrijk erbovenop te helpen, meende *Le Temps* ondanks het feit dat hij het gerechtelijk onderzoek juist opzettelijk had vertraagd.²¹³ De oprichting van de parlementaire onderzoekscommissie parallel aan de strafrechtelijke procedures was een fout.²¹⁴ Het conflict tussen de commissie en de regering over de weigering van die laatste om het strafdossier ter beschikking te stellen bevestigde de krant in zijn stellingname.

Volgens *Le Temps* zou de onderzoekscommissie alleen over *politieke* verantwoordelijkheid moeten gaan. ‘Zal men helderheid krijgen als men de onpartijdige en ongestoorde rechtsgang vervangt door politieke actie? Ziet men niet dat men in plaats daarvan al diegenen die er belang bij hebben om de zaak zodanig te vertroebelen dat niemand enige helderheid meer ziet in de kaart speelt?’²¹⁵ De krant maakte zich toenemende zorgen en

²¹⁰ *Le Temps*, 23 november 1892.

²¹¹ ‘(...) la confusion des pouvoirs et la tyrannie inquisitoriale qu’il implique et introduirait dans notre République parlementaire.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 24 november 1892. NB. Niet voor het laatst maakte *Le Temps* een vergelijking met de donkerder kanten van de Franse revolutie. Zie bijv. *Le Temps*, 30 november en 17 en 18 december 1892.

²¹² *Le Temps*, 28 november 1892.

²¹³ Mollier, *Le scandale*, 410.

²¹⁴ *Le Temps*, 30 november 1892. De onderliggende oorzaak van de val van de regering Loubet, claimde *Le Temps*, was de intrinsieke zwakte van kabinetten van republikeinse concentratie. Helaas waren die volgens de krant door de samenstelling van de *Chambre* onvermijdelijk.

²¹⁵ Vrije vertaling van: ‘Fera-t-on la lumière en substituant l’action politique à l’action impartiale et sereine des tribunaux? Ne voit-on pas qu’on tombe aux contraire victime de tous ceux qui ont intérêt à troubler l’eau pour qu’on n’y voie rien de clair?’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 december 1892.

beschreef de sfeer als een ‘toestand van problemen en malaise waarin de publieke opinie steeds geagiteerder raakt, elk uur door een nieuw incident verergerd.’²¹⁶ De taak van de onderzoekscimissie en de *Chambre* was om met eerbied voor de machtscheiding de waarheid te achterhalen.²¹⁷ De commissie zou haar werk echter pas na 10 januari moeten aanvangen, als het strafproces zou beginnen en het dossier openbaar zou zijn. De publieke opinie wilde deze oplossing.²¹⁸ ‘Al het parlementaire werk, het hele politieke leven van het land lijkt opgeschort of gestopt door dit Panama-onderzoek, dat elke dag verwarrender, uitgebreider en ingewikkelder wordt.’²¹⁹

Terwijl de Panama-affaire een belangrijke plaats innam in het parlement, de pers en in de salons, stelde *Le Temps*, bleef het bestuur gewoon functioneren en was het voor het land grotendeels *business as usual*. Zodanig dat men haast zou denken dat de politiek overbodig was en dat die alleen verstoort; een dergelijke redenering zou echter schadelijk zijn voor het parlementaire bestel. Dat was het werkelijke gevaar van de crisis: dat de vijanden van de vrijheid haar zouden gebruiken om een caesaristische reactie (een staatsgreep) te beginnen. Helderheid over de politieke verantwoordelijkheden was gewenst, maar volgens *Le Temps* moesten wel voorzorgsmaatregelen worden getroffen om ervoor te zorgen dat het schandaal niet werd gebruikt als wapen tegen de parlementaire democratie, waarvan zowel de vrijheid als de Republiek afhingen. ‘Men kan zich geen andere regeringsvorm indenken voor een grote democratie die zichzelf wil besturen (...) Men moet dus niet met de vinger wijzen naar het parlementaire of republikeinse regime, maar naar de gebrekkige manier en de al te fragiele omstandigheden waarin het tot op heden heeft gefunctioneerd. Het instrument is geenszins inferieur; wij zijn het die het onszelf nog niet hebben eigengemaakt.’²²⁰ De penibele situatie – het conflict tussen de Kamer en de rechterlijke macht – was door menselijke fouten ontstaan;

²¹⁶ Vrije vertaling van: ‘L’état de trouble et de malaise où l’opinion s’agite, et qu’aggrave à chaque heure quelque incident nouveau.’ Geciteerd uit: *Le Temps* 2, december 1892. Zie ook *Le Temps*, 25 november, waarin de krant wijdverbreid wantrouwen signaleerde.

²¹⁷ *Le Temps*, 2 december 1892. Zie ook *Le Temps*, 9 december 1892, waarin het refereerde aan de machtscheiding als de essentie van het republikeinse regime.

²¹⁸ *Le Temps*, 3 december 1892.

²¹⁹ Vrije vertaling van: ‘Tout le travail parlementaire, toute la vie politique du pays est comme suspendue et arrêtée par cette enquête du Panama, qui s’embrouille, s’étend et se complique de jour en jour.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 4 december 1892.

²²⁰ Vrije vertaling van: ‘Ce n’est donc pas le régime parlementaire et républicain qu’il faut accuser; mais plutôt la manière défectueuse et les conditions trop précaires dans lesquelles il a fonctionné jusqu’ici. L’instrument n’est point mauvais; c’est nous qui n’avons pas encore bien appris à nous en servir.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 4 december 1892.

veroorzaakt door het ongeduld van de *Chambre*. Als gevolg ervan was de macht van de regering tenietgedaan en de onderzoekscommissie verlamd.²²¹

Frankrijk, schreef *Le Temps*, marcheerte richting anarchie. Hoe langer het duurde voordat de gewone politiek kon verdergaan, hoe meer de indruk zou worden gewekt dat de schandalen aan de Republiek waren te wijten.²²² Ondanks de hevigheid ervan was het Panamaschandaal voor *Le Temps* slechts een incident in het Franse politiek leven: andere, belangrijkere kwesties – zoals het handelsverdrag met Zwitserland en de hervorming van de belasting op alcohol – behoefden de aandacht.²²³ Normaalgesproken, claimde de krant, was de zaak binnen enkele weken opgelost. De vijanden van de Republiek van rechts, de boulangisten en de revolutionaire socialistes wilden echter dat de affaire bleef sluimeren tot de volgende nationale verkiezingen.²²⁴ Volgens *Le Temps* was dit precies wat de rechtse en boulangistische minderheid binnen de parlementaire onderzoekscommissie wilde bereiken: zij zocht naar manieren om het onderzoek in te zetten tegen de Republiek. De krant beklagde zich erover dat de commissie en niet de regering de eerste viool speelde. Nog erger; binnen de commissie had de minderheid het voor het zeggen, terwijl de commissie de *Chambre* eronder hield, en die op haar beurt weer de regering domineerde. Dit was de tirannie van de minderheid.²²⁵

Welke politicus, vroeg de krant zich af, zou gegeven het klimaat in de *Chambre* nog boven elke twijfel zijn verheven? De meeste afgevaardigden waren immers industriëlen, kooplieden, dokters, advocaten, journalisten, vastgoedeigenaren, investeerders. Betekende dit dat hun stem over gerelateerde kwesties verdacht was? En als men zich een politicus voorstelde die niets van het bovenstaande was – een tevergeefse zoektocht, meende *Le Temps* – dan zou hij nog steeds familie en vrienden hebben. Het verlangen naar een neutrale, onthechte politicus die zijn brood uitsluitend met de politiek verdiende (afgevaardigde en senator waren bezoldigde ambten) was naïef.²²⁶ Politiek was volgens de krant niet te scheiden van alle andere nationale activiteit of van het nationale leven. Zeker niet in moderne maatschappijen. Beschouwde men immers juist niet die mannen het meest geschikt voor

²²¹ *Le Temps*, 4 december 1892.

²²² *Le Temps*, 5 december 1892.

²²³ *Le Temps*, 7 december 1892. Zie ook *Le Temps*, 18 december 1892. Tijdens de ontwikkeling van het Panama schandaal schreef de krant regelmatig over deze kwesties. Zie bijv. *Le Temps*, 12, 13 en 19 december 1892.

²²⁴ *Le Temps*, 10 december 1892. Volgens de krant zou dit het geval zijn als de onderzoekscommissie bleef volharden in haar eis om bepaalde informatie voorafgaande aan het begin van het strafproces te ontvangen.

²²⁵ *Le Temps*, 11 december 1892.

²²⁶ Over de bezoldiging van Franse parlementariërs zie Frédéric Monier en Christophe Portalez, 'Une norme disputée: l'indemnité parlementaire en France (1789-1914)', *Cahiers Jaurès*, vol. 235-236, nr. 1-2 (2020) 15-36.

leiderschap in publieke zaken die erin waren geslaagd om een reputatie op te bouwen in private zaken of die publieke functies hadden uitgeoefend? ‘Hopelijk, als deze storm eenmaal voorbij is, als de verbeelding eenmaal is gekalmeerd, als wat in Frankrijk zal overblijven van het publieke besef zichzelf heeft herpakt, zal men tot gezondere oordelen komen. Men zal willen toegeven dat politiek niet radicaal kan worden gescheiden van alle andere vormen van de activiteit van een land; dat een politicus, uitgezonderd bepaalde plichten of bijzondere scrupules waartoe zijn situatie aanleiding kunnen geven, waarover hij overigens zelf het beste kan oordelen, betreft de management van zijn private belangen dezelfde rechten bezit als zijn medeburgers.’²²⁷ Dit, schreef *Le Temps*, was een ‘menselijke, sociale en politieke waarheid.’²²⁸ Enkele verdachtmakingen konden niet het ontslag van kabinetsleden rechtvaardigden. Dat zou de beschuldigers, die er slechts op uit zouden zijn om de regering te destabiliseren, in de kaart spelen.²²⁹

Le Temps gaf in deze periode soms blijk van een bijzonder lage achting voor de *Chambre*.²³⁰ Die ‘ontbrak het aan richting.’ De Kamer was ‘vervallen tot een staat van ontbinding en anarchie (...). Men weet niet meer waarom ministers vallen en weer opstaan, waarom ze vertrekken en weer terugkomen. Zodra zij aan een zitting begint weet geen enkele afgevaardigde wat hij een uur later zal doen of hoe hij zal stemmen en de ministers, net zo onzeker als de afgevaardigden, hebben op recente aangelegenheden de meest verbijsterende veranderingen van mening getoond. Er valt geen logica meer in te bespeuren (...). We zijn overgeleverd aan de genade van de ongebruikelijk snelle en vaak tegenstrijdige opeenvolging van de stemming of zelfs van de emoties van het moment.’²³¹

²²⁷ Vrije vertaling van: ‘Il faut espérer qu’une fois cette orage passé, une fois les imaginations calmées, une fois (...) ce qui restera chez nous d’esprit public rentré en possession de soi-même, on en reviendra à des jugements plus sains. On voudra bien admettre que la politique ne peut pas être radicalement séparée de toutes les autres formes de l’activité d’un pays; que l’homme politique possède, sous réserve des obligations particulières ou des scrupules particuliers que sa situation peut lui créer, et dont il est, d’ailleurs, le meilleur juge, les mêmes droits que ses concitoyens en ce qui touche la conduite de ses intérêts privés.’ Geciteerd uit: *Le Temps* 9, december 1892.

²²⁸ Het hele citaat: ‘On rentrera ainsi dans la vérité humaine, dans la vérité sociale et dans la vérité politique.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 9 december 1892.

²²⁹ *Le Temps*, 15 december 1892. Hier becommentarieerde de krant het besluit van minister van Financiën Rouvier om af te treden.

²³⁰ Zie bijv. *Le Temps*, 15 en 25 december 1892.

²³¹ Vrije vertaling van: ‘Manquant de direction, la Chambre est tombée dans un état de décomposition et d’anarchie (...). On ne sait plus pourquoi les ministres tombent et se relèvent, pourquoi ils partent et reviennent. Aucun député ne sait, au moment où il entre en séance, ce qu’il fera ou votera une heure plus tard, et les ministres, aussi incertains que les députés, ont montré, dans de récentes occasions, les oscillations d’opinion les plus déconcertantes. Il n’y a plus de logique (...). Nous sommes à la merci de la succession étrangement rapide et souvent contradictoire des sentiments ou même des sensations du moment.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 december 1892. Volgens *Le Temps* verklaarde dit deels de interesse voor het oprichten van (vaste,

Le Temps prees de afwijzing door de *Chambre* van een voorgestelde uitbreiding van de bevoegdheden van de onderzoekscommissie. Een andere uitkomst had volgens de krant een revolutionaire situatie gecreëerd. *Le Temps* was verbaasd dat niet alle republikeinen dit begrepen. Achter het masker van verontwaardiging over Panama, achter al het geroep om helderheid en gerechtigheid, claimde het, zat vijandig gekonkel tegen de parlementaire vorm van de Republiek, of zelfs tegen de Republiek zelf.²³² Dit punt onderstreepte de krant steeds nadrukkelijker.²³³ In de Panama-affaire, schreef *Le Temps* bovendien, werden de genoemde personen tegelijkertijd beschuldigd en veroordeeld. In plaats van dat de beschuldigers hun aantijgingen moesten bewijzen, dienden de beschuldigten hun onschuld aan te tonen.²³⁴ Zo bekritiseerde de krant de manier waarop de opheffing van de parlementaire immuniteit van tien volksvertegenwoordigers was aangekondigd tijdens de Kamer- en Senaatssessie, omdat het betwijfelde of het publiek wel zou begrijpen dat een en ander niet gelijkstond aan een schuldigverklaring.

Het was nog te vroeg om uit de affaire een les te destilleren, meende *Le Temps* op 24 december 1892, de zaak was immers nog in volle gang en gebeurtenissen volgden elkaar in rap tempo op. Toch was het mogelijk om een aantal algemene consequenties van de affaire te voorzien.²³⁵ Eén daarvan was dat bepaalde praktijken – de krant bleef opzettelijk vaag – die gemoeid gingen met de besteding van geheime fondsen door de regering niet langer acceptabel waren. *Le Temps* noemde in dit verband Floquet, die had toegegeven dat hij de wijze waarop (Panama) publiciteitsgeld werd besteed had beïnvloed.²³⁶ En ook voormalig minister van Financiën Rouvier, die had toegegeven dat hij geld had aangenomen van persoonlijke vrienden. *Le Temps* benadrukte echter dat de tijd waarin deze dingen gebeurden moeilijk was geweest voor de Republiek. De krant benadrukte er niet op uit te zijn om morele verantwoordelijkheid vast te stellen – de feiten waren nog niet boven tafel waren en waarschijnlijk waren ze ook nog eens verdraaid – maar het leek erop dat ‘behalve morele fouten (...) daar een politieke fout is gemaakt (...); in het buitenland wijdverbreide praktijken, die een hypocriete pers vandaag de dag probeert te verbergen, zullen door de nieuwe garde,

gestructureerde) parlementaire groepen, wat het de verkeerde remedie achtte: het baken van een parlementaire meerderheid zou een sterke regering moeten zijn. Zie ook *Le Temps*, 16 december 1892.

²³² *Le Temps*, 17 december 1892.

²³³ Zie bijv. *Le Temps* 18, 22, 25, 26, 27 en 30 december 1892 en 7 en 17 januari 1893.

²³⁴ *Le Temps*, 22 december 1892. Zie ook *Le Temps*, 29 januari 1893.

²³⁵ *Le Temps*, 24 december 1892.

²³⁶ Geld dat vanuit het bedrijfsleven bij de regering (eigenlijk: bij opeenvolgende republikeinse regeringen) was terechtgekomen om haar (hen) gunstig te stemmen. Floquet had dus toegeven dat hij de wijze waarop dat geld was besteed had beïnvloed. Concreet: het was gebruikt in de strijd tegen het boulangisme. Als de veiligheid in het geding was keurde *Le Temps* dit soort praktijken echter goed; zie verderop in de hoofdstekst.

die de leiding op zich zal nemen van de republikeinse partij en van staatszaken, achterwege moeten worden gelaten.²³⁷ Zo was het volgens *Le Temps* in de oude dagen doodnormaal voor machthebbers om een krant die hun politieke groep goedgezind was financieel te steunen. Dit moest eindigen: de veelheid van kranten en de heftigheid van de polemieken had dit nutteloos gemaakt.²³⁸ ‘Iedereen voelt nu aan dat veranderingen nodig zijn in de traditionele praktijken en dat er restanten zijn die moeten worden afgeschaft (...). De details van deze veranderingen zijn nog vrij vaag, maar het principe is al zichtbaar: het is dat de politiek in toenemende mate transparant moet zijn en niet gefabriceerd in oude kanselarijen. Aangezien de dingen die men dacht voor het publiek verborgen te houden uiteindelijk toch wel aan het licht komen, zal het wijs zijn om voortaan niets meer te doen wat niet bekend mag worden, of dat, eenmaal bekend, niet openlijk ten overstaan van een extreem achterdochtige publieke opinie kan worden uitgelegd.’²³⁹ Inzetten van geheime fondsen voor de algemene veiligheid en de verdediging van de republikeinse instituties was volgens *Le Temps* echter boven elke discussie verheven.²⁴⁰ Raison d’état vereiste die maatregelen. Had Frankrijk zoals Engeland een loyale en betrouwbare oppositie, dan was de noodzaak van het aanwenden van dergelijke fondsen er niet geweest.²⁴¹

Ondanks de verhoogde staat van agitatie en de politieke wanorde achtte *Le Temps* het eind december 1892 onwaarschijnlijk dat het schandaal de Republiek fataal zou worden; de Republiek was van alle regimes het meest plooibaar en als enige in staat om de noodzakelijke

²³⁷ Vrije vertaling van: ‘(...) Outre l’erreur morale (...) il y a eu là une erreur politique (...) des pratiques largement usitées dans tous les pays étrangers, dont une presse hypocrite affecte aujourd’hui de se voiler la face, devront être abandonnées désormais par les nouveaux venus qui prendront la conduite du parti républicain et celle des affaires de la France.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 24 december 1892.

²³⁸ *Le Temps*, 24 december 1892 en 28 januari 1893. Op de 28e refereerde het eraan als ‘een misbruik en tegelijkertijd een misrekening’ (‘un abus en même temps qu’un faux calcul’).

²³⁹ Vrije vertaling van: ‘Tout le monde sent aujourd’hui qu’il y a des modifications à opérer dans les pratiques traditionnelles et des survivances à supprimer (...). Le détail de ces changements est encore assez obscur. Mais le principe apparaît déjà: c’est que, de plus en plus, la politique devra se faire au grand jour et non dans les vieilles chancelleries. Les choses qu’on se flatterait de dérober à la connaissance du public finissant par y arriver tout de même, le premier et le dernier mot de la sagesse consistera désormais à ne rien faire qui ne puisse être connu, ou plutôt qui, étant connu, ne puisse être ouvertement expliqué devant une opinion ombrageuse jusqu’à l’injustice.’ Geciteerd uit: *Le Temps* 24, december 1892. Over de veranderde omstandigheden van de politiek zie ook *Le Temps*, 25 december 1892; hier maakte de krant echter wel onderscheid tussen perioden van normaliteit en buitengewone tijden, die buitengewone maatregelen zouden rechtvaardigen.

²⁴⁰ *Le Temps*, 28 januari 1893. Het zinspeelde hier eerst en vooral op de inzet tegen het boulangisme, hetgeen – getuige ook de toegeving van Floquet – daadwerkelijk was gebeurd.

²⁴¹ *Le Temps*, 28 januari 1893. *Le Temps* had de kwestie al diverse keren aangesneden, daarbij de behoefte benadrukkend aan zogenaamde geheime hoekjes voor de regering (wat bijvoorbeeld soms discretie van de media impliceerde, of de beschikbaarheid van geheime fondsen). Zie *Le Temps*, 31 maart, 5 juli en 8 december 1889; 25 november 1891 en 13 april 1892.

veranderingen te accommoderen.²⁴² Maar waar de krant in eerste instantie vooral politiek rechts en boulangisten noemde als belangrijkste vijanden van de Republiek die probeerden van het schandaal te profiteren, veranderde de focus. De enigen die echt van het Panamaschandaal – ‘dit beklagenswaardige voorval’ (‘cette pitoyable aventure’) – profiteerden, meende *Le Temps* nu, waren de revolutionaire socialisten en de anarchisten.²⁴³ *Le Temps* verweet conservatieven dat zij dit niet inzagen; nóg blinder waren die *radicaux* die met hun politieke taal de revolutionaire socialisten hoopten te vleien. Dat, schreef het, was tevergeefs, want in de ogen van een socialist bleef een bourgeois eenvoudigweg een bourgeois; of het een liberale of radicale was bleef irrelevant: allen wachtte het ostracisme als de socialisten eenmaal aan de macht zouden komen.²⁴⁴

Het Panamaschandaal was een prooi geworden voor conservatieven, bonapartisten en *radicaux*, schreef *Le Temps* op 30 december, en het hekelde die laatsten omdat ze zouden hebben gerept van ‘het einde van een regime, terwijl het hoogstens gaat om de val van enkele van de mannen die het hebben gediend.’²⁴⁵ Maar alleen de socialisten zouden echt baat hebben bij het Panamaschandaal, dat hun ‘nieuwe wapens heeft verschaft tegen een sociale toestand die ze willen vernietigen.’²⁴⁶ Afgezien van de socialisten vormden de vijanden van de Republiek geen serieuze bedreiging, afzonderlijk, noch samen: ‘gecombineerd missen ze op dit moment verbinding, cement (...) wat de persoon Boulanger met zijn zwarte paard en zijn sabel hun bood.’²⁴⁷ De strijd was al gestreden, schreef de krant, en de Republiek was als winnaar uit de bus gekomen: dat zou vertrouwen moeten wekken. Bovendien was het niet de Republiek geweest die de ondergang van de Panamaonderneming had veroorzaakt. Waarom, vroeg *Le Temps* zich af, zou de Republiek in grotere mate verantwoordelijk zijn voor individuele tekortkomingen dan de monarchie in andere landen was voor de corruptie en andere malversaties die daar aan de orde waren? Hoe zou de Republiek het wangedrag

²⁴² *Le Temps*, 26 december 1892. Op 27 december herhaalde de krant dat de Republiek zelf niet in gevaar was. Wat echter wel op het spel stond was zijn ‘normale, progressieve en vredige ontwikkeling’ (‘son développement normal, progressif et pacifique’).

²⁴³ *Le Temps*, 27 december 1892. Op dat moment hadden de anarchisten al aanslagen gepleegd, onder meer in op de boulevard Saint-Germain en in de rue de Clichy (beide in maart 1892; geen doden, wel gewonden). In juli 1892 werd de anarchist Ravachol na een proces guillotineerd.

²⁴⁴ *Le Temps*, 27 december 1892. De krant vreesde de socialistische organisatie, gericht als die was op een opstand. *Le Temps*, 29 december 1892.

²⁴⁵ Vrije vertaling van: ‘La fin d’un régime, alors qu’il s’agit tout au plus de l’éclipse de quelques-uns des hommes qui l’ont servi.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 30 december 1892.

²⁴⁶ ‘(...) En leur fournissant des armes nouvelles contre un état social qu’ils veulent détruire.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 24 januari 1893. Zie ook *Le Temps*, 30 december 1892.

²⁴⁷ Vrije vertaling van: ‘Tous ensemble, ils manquent, à l’heure présente, du lien, du ciment (...) que leur offrait la personne même de Boulanger, son cheval noir et son grand sabre.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 30 december 1892.

moeten hebben voorkomen? Geen bewind op aarde had het volgens de krant in zijn macht om ervoor te zorgen dat alle bedrijven behoorlijk werden geleid. Het volk zou wel erkennen dat de republikeinse instituties niet verantwoordelijk waren voor de uitkomst van grote projecten die tijdens hun regeerperiode werden ondernomen. Immers, vroeg *Le Temps* zich af, zouden diegenen die nu de mislukking van Panama uitbuiten voor de Republiek hebben geapplaudiseerd als het project een succes was geweest? Afkeurenswaardige daden, schreef de krant, gingen alleen hun daders aan.²⁴⁸

7.2.2 Januari- maart

Haast met ongeloof refereerde *Le Temps* begin januari 1893 aan de *ralliement* en aan het succes van de Franse diplomatie. ‘Nog maar zes maanden geleden wees alles in de richting van de triomf van de liberale republiek die het land zichzelf had verschaft en met onverslaanbare volharding tegen alle aanvallen had verdedigd’ schreef de krant. ‘De vruchten van de republikeinse overwinning verschenen aan alle kanten tegelijk.’²⁴⁹ Een beetje meer flinkheid van de regering, geduld en zelfbeheersing van de republikeinse meerderheid hadden volgens *Le Temps* volstaan om bij de volgende verkiezingen van de situatie te kunnen profiteren. Maar de mijnwerkersstaking in het Zuid-Franse Carmaux gooide in augustus 1892 roet in het eten, net als later het parlementaire onderzoek naar de Panama-affaire, de opschorting van handelsrelaties met Zwitserland en het uitstel van een belangrijke financiële wet: deze kwesties hadden het rooskleurige plaatje in een sombere politieke situatie veranderd.²⁵⁰

Le Temps stoorde zich steeds sterker aan het parlementair onderzoek. In plaats van helderheid te scheppen en de schuldigen te bestraffen zou dat worden gebruikt om de *opportunistes* in een kwaad daglicht te stellen. Maar het republikeinse bestel was ‘in essentie’ (‘par essence’) onpersoonlijk en niet gebonden aan een bepaalde politieke groep. Het was niet te laat voor de republikeinse partij en de regering om zich te herpakken en de situatie aan te pakken en voorbereidingen te treffen voor de volgende verkiezingen, waarvan niet alleen het lot van republikeinse instituties, maar ook het lot van Frankrijk zelf afhing. Gelukkig had

²⁴⁸ *Le Temps*, 30 december 1892. Voor eenzelfde soort argument (dat de vorm van het regime niets van doen had met Panama), zie *Le Temps*, 31 december 1892. NB. Om zijn punt te maken schonk *Le Temps* veel aandacht aan wat het aanduidde als ‘Le scandale des banques italiennes.’ Zie bijv. *Le Temps*, 3, 6, 7, 8, 12, 19 en 21 februari.

²⁴⁹ ‘Il y a six mois encore, tout semblait conspirer et concourir au triomphe du régime libéral que le pays s’était donné et avait défendu contre tous les assauts avec une invincible obstination. Les fruits de la victoire républicaine apparaissaient de tous les côtés à la fois.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 januari 1893.

²⁵⁰ *Le Temps*, 1 januari 1893. De staking van Carmaux begon in augustus 1892 en betrof mijnwerkers van het gelijknamige plaatsje. Jean Jaurès speelde een belangrijke politieke rol.

Frankrijk in crisistijd altijd bewezen over een dosis extra patriottisme en gezond verstand te beschikken.²⁵¹ Die zouden nodig zijn, ‘want als de samenzwering die boulangisten, monarchisten en caesaristen op dit moment voorkoken slechts zou zijn gericht op individuen, dan zou zij het land niet in een staat van grote opschudding storten. Maar (...) achter de republikeinen die men probeert als geheel als republikeinen te onteren, is het de Republiek die men wil raken. Hier ligt een gevaar voor de publieke vrijheden en een valstrik voor kiezers.’²⁵² Het antwoord op dit gekonkel, schreef *Le Temps*, was een politiek van republikeinse concentratie.²⁵³

Aan de andere kant relativeerde *Le Temps* de ernst van de situatie en de geagiteerde staat waarin de publieke opinie verkeerde. Als de crisis meer dan oppervlakkig was, redeneerde de krant, dan zouden er economische repercussies moeten zijn: de economie, concludeerde *Le Temps* aan de hand van diverse indicatoren, draaide prima.²⁵⁴ Toch refereerde het aan het Panamaschandaal als ‘de meest geduchte crisis die de Republiek tot nu toe heeft meegemaakt’²⁵⁵ Het verlangde naar een nieuw kabinet met nieuwe, niet bij de oude politiek betrokken leden, die precies om die reden moreel gezag zouden hebben. ‘Vrijer in al hun bewegingen zouden zij de plichten van een regering misschien duidelijker kunnen bevatten, en van haar verantwoordelijkheden naar de Republiek en voor het hele land. Een nieuw kabinet had ongetwijfeld ook homogener kunnen zijn, en het is zeker op homogene kabinetten dat onze politiek zich moet richten.’²⁵⁶

Dat gezegd hebbend lag er volgens *Le Temps* voor de regering een grote taak in het verschiet. Zij zou allereerst moeten helpen om een republikeinse meerderheid in de *Chambre* te vormen en die te behouden, en zo de parlementaire motor weer te laten draaien, nutteloze zittingen te voorkomen en ervoor te zorgen dat een begroting werd goedgekeurd en de sociale orde werd bewaard. Bovenal moest de regering voorkomen dat er een machtsvacuüm zou ontstaan. Daarom moest zij sterk voor de dag komen. Het strafproces in de Panama-affaire

²⁵¹ *Le Temps*, 1 januari 1893.

²⁵² Vrije vertaling van: ‘Si le complot que boulangistes, monarchistes et césariens trament actuellement n’était dirigé que contre les hommes, il ne jetterait pas le pays dans une grande émotion. Mais (...) derrière les républicains qu’on s’efforce de déshonorer en bloc en tant que républicains, c’est la République qu’on veut atteindre. Il y a là pour les libertés publiques un péril et pour le suffrage universel un piège (...)’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 7 januari 1893.

²⁵³ *Le Temps*, 8 januari 1893. Op 10 januari nuanceerde de krant deze uitspraak en stelde dat republikeinse concentratie weliswaar voldeed als verdedigingsmechanisme, maar een te dunne basis vormde voor regering.

²⁵⁴ *Le Temps*, 8 januari 1893.

²⁵⁵ ‘(...) la crise la plus redoutable que la République ait encore traversée.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 12 januari 1893.

²⁵⁶ Vrije vertaling van: ‘Plus libre dans tous leur mouvements, ils auraient peut-être un sentiment plus net des devoirs d’un gouvernement, de ses responsabilités à l’égard de la République et devant le pays tout entier. Un ministère nouveau aurait pu être sans doute aussi plus homogène, et c’est bien décidément vers les cabinets homogènes que notre politique intérieure doit s’orienter.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 12 januari 1893.

zou intussen voor gerechtigheid zorgen.²⁵⁷ Zich voorbereiden op de volgende verkiezingen, handhaven van de republikeinse orde tegen linkse en rechtse vijanden, stemmen over de begroting en de rechtsgang loyaal ondersteunen: *Le Temps* vroeg zich af wat er nog meer van de regering kon worden verwacht. Zij was weliswaar niet ideaal en waarschijnlijk slechts een overgangsregering, maar volgens de krant hadden de republikeinen de plicht om haar te steunen; aan de *Chambre des Députés* om aan de slag te gaan met praktische en nuttige beraadslagingen.²⁵⁸

Le Temps bekritiseerde het voorstel in de Senaat van de in 1876 als *radical* gekozen maar inmiddels als *opportuniste* bekend staande Henri Tolain – ooit opgeleid als bronsbewerker en in de jaren 1860 actief in de Franse arbeidersbeweging – om voortaan directeurs van mijnbouw- en spoorwegondernemingen door de staat te laten benoemen, en trok een parallel met Panama.²⁵⁹ ‘Als dat een staatszaak is geworden (...), die op dit moment elke andere bekommernis verdringt (...), als die de hoop of beter gezegd de illusies van de tegenstanders van de Republiek weer heeft opgewekt, waar hebben we dat dan aan te danken? Aan de interventie van publieke machten in een private onderneming.’ Als er geen wettelijke toestemming nodig was geweest voor de loterijobligaties, meende *Le Temps*, dan hadden de investeerders ook niet bij hun vertegenwoordigers op goedkeuring aangedrongen en ze evenmin verantwoordelijk kunnen houden voor het echec. ‘Dan zou men geen beschuldigde publieke machten zien (...), tot aan de president toe in het geding gebracht.’²⁶⁰

Volgens de krant was sprake van ‘een campagne van laster en moddergooien.’²⁶¹ Meer dan ooit was het nodig om zowel het buitenland als het Franse volk te laten zien dat alle

²⁵⁷ *Le Temps*, 12 januari 1893.

²⁵⁸ *Le Temps*, 14 en 18 januari 1893. ‘Nooit’, schreef de krant op de 18e, ‘keurt het volk zijn vertegenwoordigers strenger af dan na dit soort lege, stormachtige sessies waar niets anders uit voortkwam dan beledigingen en sentimenten van algemene minachting’ (‘on ne les juge jamais plus sévèrement qu’après ces séances orageuses et stériles d’où rien n’est sorti sinon des mots injurieux et des sentiments d’universelle défiance’). Om haar populariteit te herwinnen moest de *Chambre* ‘aan de belangen denken van het land dat werkt en een gewaarborgde toekomst wil’ (‘songer aux intérêts du pays qui travaille et veut avoir un lendemain assuré’).

²⁵⁹ Voor meer biografische details verwijs ik naar de officiële website van de Franse Senaat: https://www.senat.fr/senateur-3eme-republique/tolain_henri1332r3.html.

²⁶⁰ Vrije vertaling van: ‘Si cette affaire est devenue une affaire d’Etat (...), si elle efface en ce moment toute autre préoccupation (...), si elle a réveillé les espérances ou plutôt les illusions des ennemis de la République, à quoi le-devons nous? A l’intervention des pouvoirs publics dans une entreprise privée (...); on ne verrait pas les pouvoirs publics accusés (...) jusqu’au président de la République mis en cause.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 januari 1893. Voor een pleidooi voor een identieke laissez-faire aanpak in een andere context, zie *Le Temps*, 10 maart 1893.

²⁶¹ ‘(...) campagne de calomnie et de diffamation.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 16 januari 1893. Volgens de krant leefde men in een tijd van collectieve laster, erop gericht om beschuldigingen naar het parlement of de rechterlijke macht te slingeren die onmogelijk waren te weerleggen. *Le Temps* verzette zich echter tegen een wetsvoorstel dat een persoon die naar eigen zeggen de namen kende van of medeplichtigen aan een misdrijf of overtreding, zou verplichten om bewijs te leveren (ook als hij of zij claimde daarvan in het bezit te zijn) aan de autoriteiten. *Le Temps*, 1 februari 1893.

partijen nog steeds in staat waren om het landsbelang boven de interne ruzies en crises te stellen.²⁶² Hoewel sommigen waarschijnlijk oprecht dachten dat ze voor een transformatie van de parlementaire democratie streden in plaats van haar vernietiging, was dat een illusie. ‘Het zou naïef zijn om zichzelf voor de gek te houden, onder voorwendsel van socialisme en van strijd tegen het parlementaire systeem, is het de Republiek zelf die men wederom gaat bestormen.’²⁶³ Volgens *Le Temps* hadden de resultaten van de deelverkiezingen in het Noorden van het land en in de Midi aangetoond dat het provinciale electoraat lang niet zo geagiteerd was als de Parijzenaars. In die verkiezingen ‘zullen de monarchisten noch de socialisten, die samen onze liberale instituties aanvallen, iets vinden om over te triomferen.’²⁶⁴

Een dag nadat de onderzoeksrechter had bepaald dat van de tien parlementariërs van wie de immuniteit was opgeheven drie zaken werden afgewezen en dat in de overige zaken een beslissing moest worden genomen over of ze wel of niet voor het gerecht werden gebracht, schreef *Le Temps* dat de eerste fase van de corruptieaffaire voorbij was.²⁶⁵ Het signaleerde dat de publieke opinie verbaasd was en vroeg zich af waarom sommige politici waren gespaard en anderen niet. De drie van wie de zaak was verworpen waren ‘erin geslaagd om overtuigende verklaringen te geven met betrekking tot een beschuldiging die tenslotte erg dun lijkt, aangezien zij alleen berust op met potlood neergeschreven initialen op cheques.’²⁶⁶ Volgens de krant zou de onpartijdige en verbijsterde publieke opinie van oordeel zijn dat de septs nogal contrasteerden met de plechtige procedure waarin tot opheffing van de parlementaire immuniteiten was besloten. *Le Temps* vroeg zich bovendien af waarom de zaak van een eerbare en competente man als Maurice Rouvier niet ook was geseponneerd, en waarom hij überhaupt van zo’n vulgaire misdaad werd verdacht. Het blad achtte allen die terecht moesten staan voor corruptie onschuldig.²⁶⁷

²⁶² *Le Temps*, 17 januari 1893.

²⁶³ Vrije vertaling van: ‘Il serait puéril de se le dissimuler, sous prétexte de socialisme et de lutte contre le système parlementaire, c’est à la République elle-même que l’on va, une fois de plus, livrer assaut.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 januari 1893.

²⁶⁴ Vrije vertaling van: ‘Ni les monarchistes, ni les socialistes qui font ensemble le siège de nos institutions libérales n’y trouveront de quoi triompher.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 24 januari 1893. Zie ook *Le Temps*, 14 februari 1893, waarin de krant schreef dat terwijl iedereen namens het volk probeerde te spreken, (departementale raads-) verkiezingen hadden getoond wat het volk zelf dacht, en dat het duidelijk was dat het provinciale electoraat niet op één lijn zat met Parijse politici die garen spinden bij agitatie en onrust.

²⁶⁵ *Le Temps*, 29 januari 1893.

²⁶⁶ Vrije vertaling van: ‘(...) Ont pu fournir des explications concluantes sur une accusation un peu légère après tout, puisqu’elle ne reposait que sur des initiales écrites au crayon sur des talons de cheque.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 29 januari 1893.

²⁶⁷ *Le Temps*, 9 februari 1893. Twee dagen later reproduceerde de krant de redenen van de rechtbank om diverse beschuldigingen (waaronder de zaak van Rouvier) te verwerpen. *Le Temps* herhaalde subtiel de eigen kritiek op de beslissing van de regering om de vervolging van parlementariërs te autoriseren.

Net als *Le Petit Journal* schreef *Le Temps* uitgebreid over de toespraak in de *Chambre* van afgevaardigde Cavaignac. Maar de krant was kritisch. In een commentaar dat tekenend is voor *Le Temps'* relativering van het Panamaschandaal – en waaruit uitvoeriger wordt geciteerd – schreef de krant over Cavaignac dat ‘hij kwam om de misbruiken te veroordelen die het strafrechtelijk en parlementaire onderzoek hebben onthuld en om de regering te vragen of zij vastbesloten is de middelen te vinden om ze te beëindigen. Wat zijn deze misbruiken? Allereerst de te grote sommen geld gedoneerd om een te zwakke publiciteit te vergoeden. Hoe kan de regering deze praktijken een halt toeroepen dan door de verdeling zelf ter hand te nemen? (...) Wat betreft consortia die aandelen of obligatie-emissies garanderen, wil de spreker de regering belasten met het regelen van hun samenstelling? Vast niet, want dat zou haar verantwoordelijkheid met zich meebrengen voor alle financiële zaken. Denkt hij dat een wet de omvang en de winst van dergelijke consortia kan beperken? Maar het betreft hier omstandigheden die noodzakelijkerwijs variëren naar gelang de aard van de affaire en de marktsituatie. Privé-initiatief vergist zich op deze punten vaak; de staat zou zich altijd vergissen (...). Dan is er de parlementaire corruptie (...). Als men de regering iets zou kunnen verwijten, dan is het te veel te hebben gedaan, aangezien slechts drie van de tien vervolgingen die zij had verzocht door de magistraten zijn ingesteld. Maar er is het briefje waarop sprake is van 104 omgekochte afgevaardigden. De auteur van dit briefje leeft niet meer: hoe zou de regering hem zijn geheim moeten ontfutselen? Tenslotte verklaart de spreker dat verzet nodig is tegen het procédé om geld geschonken door financiële ondernemingen in te zetten voor regeringsdoeleinden. Maar het kabinet kan er niet van worden verdacht deze praktijk goed te keuren.’²⁶⁸ Cavaignacs interpellatie verhelderde volgens *Le Temps* dan ook niets. Evenmin bood zij een politieke oriëntatie; als zij al iets deed, dan was dit het in de kaart spelen van de vijanden van de Republiek.

²⁶⁸ Vrije vertaling van: ‘(...) Il est venu, a-t-il dit, dénoncer les abus que l’instruction et l’enquête ont révélés et demander au gouvernement s’il est préoccupé des moyens d’y mettre un terme. Quels sont ces abus? C’est d’abord les trop fortes sommes données pour rétribuer une publicité trop faible. Comment le gouvernement pourrait-il mettre un terme à ces pratiques, à moins de diriger lui-même les répartitions? (...). Quant aux syndicats de garantie, l’orateur prétend-il charger le gouvernement d’en régler la composition? Non, sans doute, car alors il assumerait la responsabilité de toutes les affaires financières. Pense-t-il qu’une loi puisse limiter l’étendue et les bénéfices des syndicats en question? Mais ce sont là des conditions nécessairement variables suivant la nature de l’affaire et l’état du marché. L’initiative privée se trompe souvent sur ces sujets, l’Etat se tromperait toujours (...). Il y a la corruption parlementaire (...) le gouvernement (...). On ne pourrait lui reprocher que d’avoir trop fait, puisque, sur les dix poursuites qu’il avait demandées, trois seulement ont été sanctionnées par les magistrats. Mais il y a la note où il est question des cent quatre députés achetés. L’auteur de cette note n’existe plus: comment le gouvernement (...) s’y prendraient-ils pour lui arracher son secret? Enfin, l’orateur déclare nécessaire une protestation contre le procédé consistant à faire servir à des usages gouvernementaux des fonds versés par les sociétés financières. Mais le cabinet ne peut être suspect d’approuver cette pratique (...).’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 10 februari 1893.

De *Chambre* zou haar ambities moeten beperken, schreef de krant, en moeten focussen op de begroting voor 1893 en 1894.²⁶⁹ Zij was te wispelturig.²⁷⁰ Zou men niet gealarmeerd zijn, vroeg de krant zich af, als men zich rekenschap gaf van alle tijd die aan nutteloze vragen en interpellaties was verspild, en die nuttig had kunnen worden gebruikt? Sleutelen aan het kiessysteem of een striktere regulering van bijvoorbeeld de Kamerzittingen boden volgens de krant niet de oplossing. Het kwam niet aan op wetten, maar op temperament en gedrag.²⁷¹

Sinds twintig jaar was het Franse volk op talloze verschillende manieren geraadpleegd, schreef *Le Temps*, en altijd en overal was het antwoord geweest dat zijn vertegenwoordigers op elk overheidsniveau minder moesten praten en meer moesten werken.²⁷² Elke keer als in de *Chambre* over Panama – volgens *Le Temps* in essentie een juridische kwestie – werd gedebatteerd, kreeg de affaire een politieke smaak en werd zij getransformeerd tot wapen tegen de Republiek. Maar om onherroepelijke verwerping en ontbinding te voorkomen was het nu de hoogste tijd om zinloze agitatie en theoretische standpunten te vermijden, en om Panama over te laten aan de rechterlijke macht, die volgens *Le Temps* bepaald niet te soepel was geweest.²⁷³ Gelukkig, schreef de krant, gaf de publieke opinie in tegenstelling tot de magistraten de veroordeelden wel het voordeel van de twijfel.²⁷⁴

Met alle modder die trouwe en goede republikeinen naar hun hoofd kregen geslingerd, waren het barre tijden voor de Republiek, constateerde *Le Temps*. De enige manier om verder te gaan was door samenwerking van *opportunistes* en *radicaux*.²⁷⁵ Dit behelsde politiek compromis: naar het spreekgestoelte lopen om vervolgens de eigen verlangens, plannen en electorale beloftes op te dreunen had geen zin en zou slechts tot diepe verdeeldheid leiden en tot een blijvende onmogelijkheid om te regeren.²⁷⁶ Een politiek van concentratie was niet ideaal volgens *Le Temps*, maar wel onontbeerlijk: het was makkelijk om op te scheppen over de eigen toewijding aan principes en de originaliteit van de eigen ideeën als men geen

²⁶⁹ *Le Temps*, 11 februari en 10 maart 1893.

²⁷⁰ *Le Temps*, 12 februari 1893.

²⁷¹ *Le Temps*, 14 februari 1893. Helaas, schreef *Le Temps*, werd een ware gouvernementele mentaliteit alleen met de grootst mogelijke moeite verworven.

²⁷² *Le Temps*, 17 maart 1893. *Le Temps* stelde dat de *Chambre* alle andere kwesties dan die waarin een republikeins akkoord mogelijk of zeker zou zijn terzijde moest schuiven. *Le Temps*, 13 en (voor een gelijksoortige redenering) 18 februari 1893.

²⁷³ *Le Temps*, 12 februari 1893. Een dag eerder beschreef de krant het oordeel in de Panama (*escroquerie* oftewel fraude) zaak als excessief en zelfs wreed.

²⁷⁴ *Le Temps*, 11 februari 1893.

²⁷⁵ *Le Temps*, 14 en 15 februari 1893.

²⁷⁶ *Le Temps*, 14 februari 1893.

regeringsverantwoordelijkheid droeg.²⁷⁷ Maar ook het electoraat had een verantwoordelijkheid, schreef de krant, namelijk voor een robuuste regeringsmeerderheid. Als Frankrijk echter zo doorging, dan zou het land nooit politieke volwassenheid bereiken.²⁷⁸ Heldere, ondubbelzinnige politieke programma's waren vereist en een transparante politiek in de *Chambre*.²⁷⁹ Bovenal bestond er volgens *Le Temps* nog behoefte aan iets anders. 'Wat in Frankrijk mist en wat nog lange tijd dreigt te zullen ontbreken is een publieke geest, het is een traditie die even dierbaar is aan alle partijen, voorbestemd om te worden hervat en voortgezet door de winnaars zoals zij werd boefend door de verliezers. Als wij deze traditie en publieke gezindheid zouden bezitten, dan zouden incidenten in de binnenlandse politiek weinig uitmaken (...). Hier net als elders zijn de fouten die aan instituties worden verweten vooral toe ter schrijven aan zeden.'²⁸⁰

Plebiscitaire democratie was het enige levensvatbare alternatief voor parlementaire democratie, gaf *Le Temps* toe, en de twee systemen konden niet als goed versus slecht worden karakteriseerd. Hun voor- en nadelen hingen af van de omstandigheden waarin ze functioneerden.²⁸¹ In een gecentraliseerd land als Frankrijk, stelde de krant, zou een gekozen president een veel groter gevaar vormen voor de vrijheden dan in een federaal georganiseerd land als de VS. Maar hoewel een plebiscitair systeem leek te bieden wat aan het parlementarisme aan ontbrak, zou het volgens *Le Temps* dom zijn om het parlementaire bestel te vervangen door een plebsicitair systeem. In Frankrijk zou een dergelijk systeem het staatshoofd te veel prestige en macht geven: het parlement zou ondergeschikt worden. In het huidige systeem was de wetgevende macht volgens *Le Temps* te dominant met betrekking tot de executieve, maar in het plebiscitaire systeem – en dit was nog onwenselijker – zou de

²⁷⁷ *Le Temps*, 22 februari 1893. Volgens *Le Temps* was de bevoegdheid tot ontbinding een essentieel onderdeel van de uitvoerende macht, omdat het land zo buiten verkiezingstijd in staat kon worden gesteld om een duidelijke parlementaire meerderheid in functie te stemmen. In England was dit volgens de krant reeds een parlementair gebruik. Zie ook *Le Temps*, 4 maart 1893.

²⁷⁸ *Le Temps*, 22 februari 1893. De krant contrasteerde Frankrijk met Engeland. Twee dagen later sloeg *Le Temps* echter een positievere toon aan en merkte na een serie Kamerstemmingen op dat er toch nog gezond verstand bestond. De *Chambre* maakte weliswaar fouten, stelde de krant, maar zij nam het tevens op zich om die te herstellen.

²⁷⁹ *Le Temps*, 7 maart 1893.

²⁸⁰ Vrije vertaling van: 'Ce qui manque et ce qui risque de manquer longtemps encore en France, c'est un esprit public, c'est une tradition également chère à tous les parties, destinée à être reprise et continuée par les vainqueurs telle qu'elle était pratiquée par les vaincus. Si cette tradition et cet esprit public existaient chez nous, peu importeraient les incidents, graves ou non, de la politique intérieure (...). Ici comme ailleurs, les vices reprochés aux institutions et aux personnes sont surtout imputables aux mœurs (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 10 maart 1893. Hoewel geschreven in de context van buitenlandpolitiek reflecteert het commentaar de visie van *Le Temps* op de fundamentele tekortkoming(en) van de Franse politiek. Zie ook *Le Temps*, 18 maart 1893.

²⁸¹ *Le Temps*, 4 maart 1893. Directe aanleiding voor het artikel was de vermeende noodzaak om tegenwicht te bieden aan de ideeën van Paul Déroulède, een van de felste critici van het parlementaire bewind en voorstander van een direct middels algemeen kiesrecht gekozen president.

uitvoerende macht de wetgevende onderdrukken.²⁸² Het parlementaire regime had gebreken, maar opnieuw vroeg de krant zich af of deze niet meer door menselijke fouten waren te verklaren dan door het regime zelf, dat bovendien van zijn fouten kon leren. Belangrijker, de parlementaire ervaring van de laatste vijftien jaar had de Fransen hun ervaringen met caesarisme – de staatsgreep van 2 december 1851, de onderdrukking van de vrijheden, het muilkorven van de pers en de militaire nederlaag die leidde tot het verlies van Elzas en Lotharingen – doen vergeten, meende *Le Temps*: ‘wat de miserabele staat waarin het caesaristische systeem het Franse vaderland had achtergelaten vereiste, heeft dit zo zwartgemaakte parlementarisme tot stand weten te brengen (...): het leger en de nationale financiën zijn gereconstrueerd, verplicht gratis en seculier primair onderwijs ingesteld, onze waardigheid in Europa is hersteld, ons koloniaal bezit uitgebreid, en tenslotte en vooral zijn de vrede en orde bewaard bij de uitoefening van de meest onbegrensde vrijheden.’²⁸³

Begin februari 1893 merkte de krant op dat de Panama-affaires (meervoud) tot een einde kwamen: diegenen die ze voor hun eigen politieke gewin uitbuiten waren gedwongen hun aandacht te verleggen.²⁸⁴ Maar midden maart nog verzuchtte *Le Temps* dat elke dag een nieuw incident bracht, en refereerde met betrekking tot de parallelle juridische en politieke ontwikkeling van het schandaal aan ‘de ingebakken fataliteit’ (‘la fatalité originelle’).²⁸⁵ ‘We zijn slachtoffer geworden van een of andere politieke hysterie, waarin niemand in staat lijkt om zijn kalmte of zelfbeheersing te bewaren om de gebeurtenissen de baas te blijven. Het bewijs van deze morbide overprikkeling waar alle geesten aan ten prooi zijn gevallen is dat niemand zichzelf de tijd geeft voor reflectie.’²⁸⁶

Volgens *Le Temps* was er geen bewijs dat de regering tekort was geschoten bij haar streven naar opheldering van de Panama-affaire.²⁸⁷ Alle beschuldigingen en ontkenningen daarentegen die rondgingen in het parlement hadden een koortsachtige sfeer geschapen en het

²⁸² *Le Temps*, 4 maart 1893.

²⁸³ Vrije vertaling van: ‘ce qu’exigeait l’état misérable où le système césarien avait laissé la patrie française en 1870, ce parlementarisme si décrié a su l’accomplir (...): l’armée et les finances nationales ont été reconstituées, l’instruction obligatoire laïque et gratuite fondée, notre dignité en Europe relevée, notre domaine colonial agrandi, enfin et surtout la paix et l’ordre maintenus dans l’exercice des libertés les plus illimitées.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 4 maart 1893.

²⁸⁴ *Le Temps*, 2 februari 1893.

²⁸⁵ *Le Temps*, 18 maart 1893. Met deze ingebakken of letterlijk ‘oorspronkelijke fataliteit’ doelde de krant op de verwarring van jurisdicties (strafrechtelijk en politiek).

²⁸⁶ Vrije vertaling van: ‘Nous sommes en proie à une sorte d’hystérie politique où personne ne paraît plus garder son sang-froid ni rester maître de lui-même pour rester maître des événements. La preuve de cette surexcitation morbide à laquelle tous les esprits sont en proie, c’est que personne ne se donne le temps de la réflexion.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 18 maart 1893.

²⁸⁷ *Le Temps* 15 maart 1893. De krant geloofde niet dat de regering had geprobeerd om de juridische procedures te beïnvloeden. Zie ook *Le Temps*, 13 maart 1893.

aanzien van politiek naar beneden gehaald. ‘Wie heeft er belang bij’ vroeg de krant zich af, ‘om te laten geloven dat in dit land magistraten niet langer standvastig zijn genoeg om de wetten op een onpartijdige manier toe te passen, noch afgevaardigden voldoende vrij van passies en zichzelf genoeg meester om de stilte te bewaren (...) tot het moment waarop het juryoordeel wordt gegeven?’²⁸⁸ Door alle beschuldigingen werd het parlementaire bestel zelf geraakt. Bij de volgende verkiezingen zouden de kiezers volgens de krant wel raad weten met parlementariërs die hun eigen institutie actief in diskrediet brachten. Liberale instituties riskeerden devaluatie in de ogen van de publieke opinie. Revolutionair socialisme en dictatuur lagen op de loer. ‘Welbeschouwd is de triomf van het socialisme primair een teken van sociale onrust en anarchie; hij is het hoogste gevaar en doet op enig moment de door de voorzienigheid beschikte messias verschijnen.’²⁸⁹

Maar dat was de stad. Dat was Parijs. Het echte Frankrijk lag volgens *Le Temps* elders. ‘De kiesuitslagen van gisteren’, schreef het op 21 maart, ‘bewijzen eens te meer hoezeer de campagne van agitatie en schandaal die zekere politici zich inbeelden tegen de instituties zelf te voeren de eigenlijke natie, die werkt, die nadenkt en die stemt, onverschillig laat’, stelde de krant met het oog op enkele voor republikeinen gunstig verlopen deelverkiezingen.²⁹⁰ En nadat de beschuldigde parlementariërs door de jury waren vrijgesproken, merkte de krant op dat die jury blijk had gegeven van een beter beoordelingsvermogen en meer gezond verstand dan alle instituties samen. In plaats van de onderdrukking van bepaalde misdaden en overtredingen te eisen, hekelde de publieke opinie – waar iedereen van sprak maar vaak zonder het minste benul, aldus de krant – de parlementaire en perscampagne die nog steeds over het onderwerp Panama werd gevoerd.²⁹¹ Over Panama was uitputtend gedebatteerd. Het juryoordeel had verdere discussie nutteloos gemaakt. De Kamer hoefde alleen nog zijn

²⁸⁸ Vrije vertaling van: ‘Qui peut avoir intérêt à faire croire qu’il n’y plus en ce pays ni magistrats assez fermes pour appliquer impartialement les lois ni députés assez libres de passions et assez maîtres d’eux-mêmes pour garder le silence pendant que les jurés (...) et jusqu’au moment où leur verdict sera rendu?’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 16 maart 1893.

²⁸⁹ Vrije vertaling van: ‘(...) au fond, le triomphe du socialisme est surtout un signe de trouble social et d’anarchie; il est la menace suprême qui rend nécessaire et fait apparaître au moment donné le Messie providentiel.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 16 maart 1893.

²⁹⁰ *Le Temps*, 21 maart 1893. ‘Les scrutins d’hier prouvent une fois de plus combien la campagne d’agitation et de scandale que certains politiciens se flattent d’exploiter contre les institutions elles-mêmes laisse indifférente la nation proprement dite, qui travaille, qui réfléchit et qui vote.’ More significantly, *Le Temps* observed, in the elections, regarding one Senate and three departmental council seats, there had only been republican candidates.

²⁹¹ *Le Temps*, 23 maart 1893. Zie ook *Le Temps*, 24 maart 1893. De jury, schreef de krant daarnaast goedkeurend, geloofde dat de Reinach lijst met 104 gecorrumpeerde afgevaardigden was gefabriceerd om bepaalde mensen te beïnvloeden, nadat de bankier had begrepen welk risico hij liep om te worden vervolgd.

NB. De parlementariërs werden vrijgesproken; zoals eerder vermeld werden voormalig minister Baïhaut, de Lesseps jr. en Blondin veroordeeld, waarbij de laatste twee profiteerden van verzachtende omstandigheden. Lesseps jr. was op dat moment al veroordeeld tot vijf jaar; de Cour de Cassation schrapte beide veroordelingen echter in juni.

mandaat uit te dienen, meer niet: dan konden de gemoederen bedaren, kon de situatie ophelderen en hadden kiezers de tijd om na te denken en een goede keuze te maken zodat een geschiktere Kamer, in staat om een homogene regering te steunen, een nieuwe start kon maken.²⁹² De parlementaire onderzoekscommissie op haar beurt kon gelet op alle interne meningsverschillen wel worden opgedoekt: een resultaat dat *Le Temps* benadrukte al te hebben voorspeld. Volgens de krant had de regering een fout gemaakt door haar te steunen in plaats van het strafrechtelijk onderzoek zonder hinder te laten begaan en de schuldigen in het geval van schuldigverklaring voor een ere-jury te brengen: op een haar na had Frankrijk een ultieme crisis weten te vermijden.²⁹³ De *Chambre* had op haar beurt ‘te veel toegegeven aan de radeloosheid van het moment, de beschuldigingen vrij baan gelaten, de regering door haar verwarring verlamd, door haar onsamenhangendheid de juridische procedures dwarsbomend, zich tenslotte (...) overgevend aan de berekeningen van haar ergste vijanden.’²⁹⁴ Volgens *Le Temps* toonden de resultaten van de deelverkiezingen gelukkig aan dat de bevolking, in tegenstelling tot haar afgevaardigden, haar zelfbeheersing had bewaard. De agitatie van het parlementaire leven waren slechts oppervlakkig. De vijanden van het regime en de Republiek hadden het nakijken: ‘de diepere lagen van het algemeen kiesrecht’ waren ‘buiten schot gebleven’ (‘hors de leurs atteintes les couches profondes du suffrage universel’).²⁹⁵

Op 29 maart leverde *Le Temps* commentaar op het anti-republikeinse manifest van de graaf van Parijs, en verweet hem net als de Franse boeren te denken die de overheid de schuld gaven van droogte of excessieve regen. Bewees de familiegeschiedenis van de graaf zelf niet dat ook tijdens de regering van een rechtschapen man fraude, gekonkel en bedrog kon plaatshebben? Ook tijdens het koningschap van zijn grootvader Louis-Philippe waren er immers schandalen; accepteerde de graaf het oordeel van schrijvers die meenden dat zijn grootvader daarvoor verantwoordelijk was? Volgens *Le Temps* kwamen malversaties en corruptie onder alle regimes voor, omdat ze aan menselijke zwakte vielen te wijten. Een blik

²⁹² *Le Temps*, 25 maart 1893.

²⁹³ *Le Temps*, 25 maart 1893. In een ander artikel op dezelfde dag klaagde de krant naar aanleiding van een Kamerzitting dat hoewel Panama was uitgedreven uit de *Chambre*, ‘het tijdperk van herrie’ (‘l’ère des potins’) kennelijk nog niet was geëindigd: de sessie was koren op de molen van de vijanden van het parlementaire bestel.

²⁹⁴ Vrije vertaling van: ‘(...) Elle n’a que trop cédé à l’affolement du moment, laissant le champ libre aux accusations, paralysant par son désarroi l’action gouvernementale, contrecarrant par son incohérence l’action judiciaire, s’abandonnant enfin (...) aux calculs de ses pires ennemis.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 28 maart 1893. Volgens de krant stelde het volk echter nog steeds vertrouwen in de *Chambre*, en was het niet te laat voor haar om nuttig werk te doen.

²⁹⁵ *Le Temps*, 28 maart 1893. Dit bracht de krant ertoe te beweren dat de publieke geest enorm was gegroeid.

op Duitsland en Italië volstond om zich ervan te verzekeren dat monarchieën door dezelfde problemen werden geplaagd.²⁹⁶

De affaire eindigde zoals hij begon: met de val van een kabinet. Dit keer was het de regering Ribot die het onderspit dolf. *Le Temps* vroeg zich dan ook af wat een nieuwe regering zou brengen, en hoopte in dit verband op homogeniteit en een einde aan de bestuurlijke chaos. Op het huidige parlement hoefden de Fransen in ieder geval niet meer te rekenen. ‘Van nu af aan moet men naar het land kijken, naar het land dat zich over een paar maanden zal uitspreken, naar het land dat dorst naar werk, orde en rust.’²⁹⁷

7.3 Politieke kritiek: eindbalans

Hoewel soms sterker benadrukt, of gebonden aan een iets andere context, zien we de meeste hoofdthema's van *Le Temps* politieke kritiek terugkeren in de periode 1889-1893.²⁹⁸ Uiteraard komt hier het Panamaschandaal nog bij.

Het eerste was het functioneren van de *Chambre des Députés*. Voor *Le Temps* was de democratie in Frankrijk noodzakelijkerwijs indirect – een representatief systeem – en gebaseerd op algemene verkiezingen (van mannen door mannen). En hoewel de krant opkwam voor het parlement en schreef dat het in de mode was geraakt om het te beschimpen en te bekritisieren, of om het parlementaire bestel zelf de schuld te geven van de problemen in het land (‘niets is onrechtvaardiger dan deze banale overdrijvingen’), was *Le Temps* ook vanaf de herfst van 1889 tot en met maart 1893 over het algemeen weinig te spreken over de rol van de *Chambre*. Ook *Le Temps* contrasteerde de verdeeldheid en het gebrek aan nuttige beraadslagingen met het ijverige, vruchtbare, echte Frankrijk van de Wereldtentoonstelling. De hoofdbezwaren waren dezelfde: de Kamer zou geen diepgaande notie hebben van het algemeen belang, zijn tijd verdoen met vruchteloze debatten, interpellaties en ruzies en in de greep zijn van rivaliteiten tussen partijen. De meeste van deze kwalen waren terug te voeren op een gebrek aan geschikte politieke zeden, oftewel politieke volwassenheid.

²⁹⁶ *Le Temps*, 29 maart 1893.

²⁹⁷ Vrije vertaling van: ‘C’est au pays qu’il faut désormais regarder, au pays qui, dans quelques mois, aura à se prononcer, au pays qui a soif de travail, d’ordre et de tranquillité.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 april 1893: strikt genomen buiten de onderzoeksperiode van dit proefschrift, maar inhoudelijk is het citaat een te passende afsluiting om te laten liggen.

²⁹⁸ De in deze paragraaf gebruikte citaten zijn afkomstig uit de paragrafen 7.1 & 7.2.

De talloze incidenten en de schandalen straalden volgens de krant niet alleen negatief af op de Kamer, maar ook op het parlementaire bestel als zodanig. Bij diverse gelegenheden maande de krant de *Chambre* dan ook om harder en efficiënter te werken. Te veel zittingen ‘griefden de goede burgers’ en het parlementaire leven leek gemaakt voor spektakel, klaagde krant. De *Chambre* diende haar kalmte te bewaren en praktische economische wetten aan te nemen. Vaker dan in de eerste periode werd Engeland aangehaald als voorbeeld: debatten konden ook rustig en met de nodige reflectie plaatsvinden. In dit verband kan tevens het door *Le Temps* geschetste contrast worden geplaatst tussen nutteloze retoriek en de ware welsprekendheid, die met rechtvaardige en waardevolle ideeën gepaard zou gaan.

Te vaak prevaleerden andere invloeden en belangen in de *Chambre* boven het nationale. Parlementaire activiteit, schreef de krant, veronderstelt vrij debat van onafhankelijke vertegenwoordigers die hun geweten, voorkeuren en ratio volgen en niet het eigen of partijbelang vooropstellen. Tegelijkertijd was de vrijheid begrensd: zo was het volgens *Le Temps* nadrukkelijk niet de bedoeling dat republikeinse afgevaardigden zich zodanig onafhankelijk opstelden dat ze de regeringsmeerderheid in gevaar brachten. Er was meer logica en structuur nodig, meer discipline. Tijdens het Panamaschandaal merkte de krant zelfs op dat de Kamer ‘in een staat van ontbinding en anarchie’ verkeerde. Geen enkele afgevaardigde zou een plan hebben als de sessie begon: het kon alle kanten op in het Palais Bourbon, de richting werd bepaald door vliegensvlug veranderende en dikwijls tegenstrijdige sentimenten.

Door deze tekortkomingen en door het niet vormen en behouden van een stabiele meerderheid was de *Chambre* volgens *Le Temps* behalve hoofdschuldige aan de politieke instabiliteit ook hoofdschuldige aan de crisis rondom het Panamaschandaal.²⁹⁹ De *Chambre* was bezweken aan paniek en had niets gedaan tegen de alomtegenwoordige beschuldigingen. Zij had de regering verlamd door haar verwarring, had de juridische procedures gehinderd door het oprichten van de enquêtecommissie en had zodoende haar vijanden in de kaart gespeeld. Toch konden volgens *Le Temps* alleen de Republiek en het parlementaire bestel de vrijheid garanderen. De Republiek was niet te vereenzelvigen met de tekortkomingen van individuele republikeinen. De democratie, schreef de krant op optimistischer momenten, leerde van haar fouten.

Een tweede thema vormden de Franse politieke zeden. Ook in de periode september 1889 tot en met maart 1893 was *Le Temps* consequent: in Frankrijk ontbraken behoorlijke

²⁹⁹ Meer over de perceptie van Panama in het onderstaande.

politieke zeden. Echte parlementaire gewoonten waren er volgens de krant nog niet geworteld. In de woorden van *Le Temps* zelf: ‘De eeuwige ellende in Frankrijk is dat we onze toevlucht altijd meer in teksten of geschreven verboden zoeken dan in onszelf, dat we geloven dat we vrijheid kunnen verordonneren en behouden (...) zonder altijd en elke dag de zeden van de vrijheid te hebben.’ Terwijl juist de aanlering daarvan – of van de veelvuldig genoemde ‘publieke geest’ – een fundamenteel deel was van de oplossing voor de problemen waar het land mee kampte. Zowel politici als de pers hadden nog een flinke les te leren.

Le Temps wees op de alomtegenwoordigheid van laster en belediging in een bepaald deel van de pers. Dat moest ophouden: de pers diende zich terughoudender op te stellen en het aan het parlement over te laten om regeringen naar huis te sturen, in plaats van hun vorming te verhinderen. Belangrijker echter waren de noodzakelijke hervormingen in het politieke gedrag. In Frankrijk bestond er wat dat betreft geen traditie zoals in Engeland. De manieren en gewoonten van de vrijheid waren nog niet ingedaald. Concreet doelde *Le Temps* hiermee op diverse problemen die het ook al ten aanzien van de *Chambre* signaleerde: dat benepen partijbelangen te vaak boven het landsbelang werden gesteld, dat republikeinse afgevaardigden niet gedisciplineerd genoeg waren om een republikeinse regering structureel te steunen, dat een deel van de oppositie altijd regimeverandering nastreefde en dat het buitenlandbeleid te zeer werd beïnvloed door de vraag uit welke de hoek de partijpolitieke wind waaide. Om deze redenen waren conflicten in pers en politiek in Frankrijk volgens *Le Temps* heftiger dan in het buitenland, en hadden de fouten van het parlement en de regering een diepe weerklank.

Een echte oppositie diende zich volgens *Le Temps* te laten leiden door het nationale belang en mee te denken met de regering, haar in ieder geval niet te hinderen. Maar de publieke geest was ‘veranderlijk en diep beïnvloedbaar’ en speelde een kwalijke rol. Dit bedoelde *Le Temps* wanneer de krant lezers inprentte dat niet het republikeinse of parlementaire regime schuldig was aan de problemen, maar de kwetsbare omstandigheden waarin dit was geëxerciseerd: niet het instrument was gebrekkig, maar de bespelers hadden nog niet goed geleerd hoe het te gebruiken. Dit is waar de benodigde morele hervorming van pers en politiek overlapte. Krantenartikelen en gesprekken in de wandelgangen zorgden te vaak voor ‘kunstmatige emoties’, terwijl met de juiste zeden de politieke kalmte zich veel minder snel zou laten verstoren.

Een derde thema was de verhouding tussen politici en de bevolking. Het blijft enigszins onduidelijk hoe de krant de relatie inschatte tussen politici en het electoraat.

Althans, het is de vraag of *Le Temps* wat dit betreft optimistisch was. Zo stelde de krant in een commentaar dat er tussen de bevolking van arbeiders en boeren in de provincie en de politieke klasse geen enkele band meer bestond. Het vertrouwen in vertegenwoordigers zou door allerlei factoren – niet gehouden beloftes, instabiliteit van regeringen, invloed van een bepaalde pers – compleet zijn geërodeerd. Een sentiment van ‘scheiding en vijandig wantrouwen’ zou overheersen. Tegelijkertijd was *Le Temps* optimistisch naar aanleiding van deelverkiezingen. De resultaten daarvan zouden bewijzen dat de Parijse opwinding weinig indruk maakte op het provinciale electoraat.

Le Temps plaatste de politiek tegenover het echte, ware Frankrijk, dat ijverig was en wars van holle retoriek. Alles wat was bereikt, schreef de krant eind september 1890, was te danken aan de natie, aan het volk en niet aan zijn politici. De echte natie haalde de schouders op over het tumult in kranten en op de politieke tribune; zij bewaarde de rust, werkte onverstoorbaar door en dacht na. Het Panamaschandaal had haar volgens *Le Temps* dan ook niet werkelijk geraakt. Sterker nog, het echte Frankrijk werd gesymboliseerd door de juryleden in het strafproces, die met hun vrijspraken meer beoordelingsvermogen en gezond verstand hadden getoond dan alle publieke machten samen.

Maar ook in deze periode was er niet alleen lof. Zo waren de Fransen volgens *Le Temps* behept met sensatie- en agitatiezucht. De bevolking – het electoraat – had de verantwoordelijkheid om een betere *Chambre* te kiezen. Voor een politicus was het volgens *Le Temps* echter gevaarlijk om de zwaktes van het algemeen kiesrecht te benadrukken, want de waarde daarvan was een afgeleide van de waarde van zijn volk, dat ook kon worden onderwezen en verbeterd.

Ook de *radicaux* keren in deze periode weer terug in *Le Temps*' politieke kritiek. Ook nadat het boulangistische gevaar was geweken was *Le Temps* bijzonder kritisch, en verweet hen meermaals het voeren van een veel te dogmatische politieke koers, oftewel het najagen van ‘hersenschimmen’. De *radicaux* beloofden te veel en prikkelden aldus de ‘revolutionaire instincten’ en zaaiden onvrede, waar het boulangisme of een andere, nieuwe tegen de republikeinse instituties gerichte beweging gretig gebruik van zou maken. Het bleef volgens *Le Temps* bovendien naïef om te denken dat het herzien van een grondwet de Franse problemen zou oplossen, terwijl het hameren op een dergelijke verandering de republikeinse meerderheid en dus ook de stabiliteit van de regering in gevaar brachten. Het zou gematigde conservatieven er bovendien van weerhouden om de Republiek te steunen.

Ook in deze periode bepleitte de krant daarom regelmatig een specifieke, concrete politiek, gebaseerd op een *concentration républicaine* en gericht op wat het beschouwde als niet-partijpolitieke hervormingen. Daar hadden de Fransen behoefte aan; niet aan ‘pure politiek.’ *Le Temps* beschouwde samenwerking tussen *opportunistes* en *radicaux* om deze reden als de drijvende kracht achter de Republiek. Door het vermeende gebrek aan behoorlijke politieke zeden in Frankrijk was dit echter een formidabele opgave.

Op basis van *Le Temps*’ kritiek valt het een en ander te zeggen over de politieke koers die het wenste. Maar allereerst moet benadrukt worden dat de krant voor Frankrijk alleen het republikeinse, parlementaire bestel geschikt achtte. Niet omdat het ideaal was – naast voornoemde tekortkomingen was de wetgevende macht volgens de krant te dominant ten opzichte van de uitvoerende – maar alleen dat bestel zou in staat zijn om de vrijheden te waarborgen en had zich bovendien sinds 1870 bewezen. Frankrijk zou homogene kabinetten moeten hebben, die op een stabiele Kamermeerderheid konden rekenen. Verder maakte *Le Temps* ook vanaf september 1889 duidelijk een voorstander te zijn van de gematigde lijn: praktische, gematigd progressieve politiek die geen aanleiding zou geven tot ideologische verdeeldheid. Dit impliceerde een focus op economische kwesties en geleidelijke politieke en sociale verandering en ontwikkeling van het Franse potentieel. Niet alleen *Le Temps* wilde dit, de krant meende ook dat de Franse bevolking een dergelijke politiek verlangde. Om deze reden zou alleen het *opportunisme* met haar aspiraties en wensen stroken.

De *opportunistes* hadden echter geen duidelijke meerderheid in de *Chambre*, zodat een politiek van republikeinse concentratie onontbeerlijk was. Daarbij moest de focus liggen op verdediging van de instituties en een behoedzame democratische vooruitgang, en zouden partijpolitieke stokpaardjes en benepen partijbelangen het moeten afleggen tegen het algemeen belang. Geen debatten dus over constitutionele herziening of over de scheiding tussen kerk en staat, maar de reeds genoemde verzoeningspolitiek. In de woorden van *Le Temps* zelf, een politiek van ‘verzoening, vrijheid en gelijk recht voor allen’. Geen destabiliserende interpellaties bovendien, maar een patriottische discipline.

En Panama? *Le Temps* beschouwde het kanaalproject vanuit economische en patriottische overwegingen als belangrijk voor Frankrijk. Hoewel het in de jaren 1880 een aanzienlijke som geld had ontvangen van de onderneming, omarmde het absoluut geen activistische rol toen eenmaal duidelijk was hoe belabberd de zaken ervoor stonden, en was de

krant zuinig met aandacht.³⁰⁰ Hierin brachten de beschuldigingen van Delahaye in de *Chambre* verandering. *Le Temps*' eerste reactie was enigszins afstandelijk. Het waarschuwde voor de verwarring en de problemen die het parallel lopen van een politieke en een juridische, strafrechtelijke respons zou creëren, en suggereerde dat tegenstanders van het parlement en/of de Republiek het schandaal zouden uitbuiten: punten die het later benadrukte. In dit verband hekelde *Le Temps* het werk van de parlementaire onderzoekscommissie en waarschuwde zelfs voor het gevaar van tirannie als haar onderzoeksbevoegdheden werden uitgebreid. Panama, meende *Le Temps*, was eerst en vooral een probleem van conflicterende jurisdicties – en niet van politieke of persoonlijke ethiek – en de affaire werd door een minderheid gebruikt om stennis te schoppen. De Republiek maakte zogezegd een grote crisis door.

Het schandaal zelf zag de krant niet als de voornaamste kwestie. Integendeel, *Le Temps* bagatelliseerde het belang ervan en vroeg zich af of er überhaupt wel sprake was geweest van onfatsoenlijk gedrag. Immers, de nabijheid van zakenwereld en politiek was onvermijdelijk. Als er bovendien al fouten waren gemaakt dan waren die zeker niet veroorzaakt door de instituties of door de Republiek, maar toe te schrijven aan de betrokken individuen en voornamelijk te wijten aan verkeerde zeden. In de kern was er volgens *Le Temps* echter geen sprake van moreel tekortschieten – het bewijs zou dun zijn en de bekentenis van Baïhaut een uitzondering – maar van een juridisch falen: het parlementaire onderzoek naar het schandaal, in één adem genoemd met onder andere de staking in Carmaux, zou de affaire onnodig hebben verlengd. Het schandaal was in essentie een juridische kwestie waarover de rechtbank moest oordelen en niet de politiek. Maar telkens als Panama werd besproken in de *Chambre*, klaagde *Le Temps*, dan werd de kwestie politiek en een wapen in handen van de vijanden van de Republiek.

Voor *Le Temps* was de Panamacrisis daarmee een voorbeeld van het tumult en de politieke onkunde die het al jaren laakte. Als in Frankrijk een sterkere publieke gezindheid had bestaan en (dus) ook een loyalere oppositie en een gedisciplineerdere meerderheid, leek de krant te suggereren, dan was Panama slechts een kleine rimpeling in het water geweest, in plaats van een grote crisis die werd gebruikt om een caesaristische reactie te ontketen en die de socialisten – die de grootste bedreiging vormden – in de kaart speelde. Maar ook op een andere manier zag de krant in Panama een bevestiging van het eigen gelijk: was de affaire

³⁰⁰ Zoals opgemerkt citeert Mollier in dit verband het Flory rapport uit 1892 – gereproduceerd in het Vallé rapport van juli 1893. Daarin staat *Le Temps* genoemd bij de kranten die tussen 1880 en 1888 geld ontvingen van de Panamaonderneming, te weten 119.000 francs. Mollier, *Le scandale*, 384-385.

immers niet terug te voeren op de interventie van publieke machten in een private onderneming?

In de loop van maart 1893 werd de krant zelfverzekerder. Onder de dekmantel van kritiek op het parlementaire regime hadden de tegenstanders van de Republiek weliswaar het regime zelf in het vizier, maar volgens *Le Temps* zou de publieke opinie de Panamacampagne die nog in de pers en in het parlement werd gevoerd veroordelen. De Derde Republiek zou het overleven, bleek ook uit de resultaten van enkele deelverkiezingen. In tegenstelling tot zijn afgevaardigden had het Franse volk zijn kalmte bewaard. Uiteindelijk was de agitatie slechts oppervlakkig geweest. Nieuwe verkiezingen zouden de weg moeten wijzen. De les was er vooral een over de noodzaak van meer politieke transparantie en het achterwege laten van bepaalde gebruiken, zoals het aannemen door ministers van geld afkomstig uit het bedrijfsleven, of het kopen van positieve publiciteit: praktijken die niet de kern van het schandaal hadden gevormd.